

Ивана Панџић

Бања Лука, 2025.

Аутор:

Др Ивана Панџић

Наслов публикације:

Читање прошлости

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Рецензенти:

Проф. др Славиша Перић

Др Милица Тапавички Илић

Лиценца:

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава издавач.

Лектор и коректор:

Проф. др Игор Симановић

Аутор прелома и графичке обраде публикације:

Небојша Ђумић

Садржај

7		ПРЕДГОВОР
11		ШТА ЈЕ АРХЕОЛОГИЈА?
19		ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА МЕТОДА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА
25		МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУПИ У ПЕРИОДИЗАЦИЈИ ПРАИСТОРИЈЕ
33		АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА
69		ДОКУМЕНТАЦИЈА И БИЉЕЖЕЊЕ ПОДАТАКА
79		ОБРАДА И АНАЛИЗА ПОДАТАКА
85		ЕТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСКОПАВАЊА
103		ПРАКТИЧАН РАД И МЕТОДОЛОГИЈА У ПРИМЈЕНИ
115		ЗАКЉУЧАК
119		ОСНОВНИ ПОЈМОВИ (ЗА ЛАКШЕ РАЗУМИЈЕВАЊЕ ТЕКСТА)
125		ЛИТЕРАТУРА

Предговор

*На ѿочейѣку бјеше ријеч, логос.
(Јеванђеље по Јовану)*

Сама ријеч археологија састављена је од ријечи *αρχαίος* – стар, древан, и *λόγος* – ријеч, говор, прича, и као изведеница дословно значи причање или говор о старинама. У слободном преводу, можемо рећи да је археологија казивање о почетку. Још ако се узме у обзир назнака да су у античкој Грчкој први археолози, у ствари, били глумци, чије су улоге биле формиране на ликовима прича, митова и/или легенди које су приповиједали,¹ онда тај слободни превод још више има смисла. Данашњи појам археологије – науке која се бави истраживањем и проучавањем материјалних остатака прошлости, науке која описује и тумачи стварност прошлости – оживио је Жак Спон (Jacques Spon), француски путописац и археолог из XVII вијека (Bahn, 2014: 1–2).

Археологија није предмет који се среће током основног или средњошколског образовања. Ако се ученици сусрећу са придјевом *археолошки*, то нема неку спознајну функцију. Тек по нека лекција из историје бави се праисторијом и ту имамо спомињање археологије као науке. Опште представе појединци стичу личним интересовањем или гледајући филмове, нажалост блокбастере (попут Индијане Џонса, Зине ратнице) или из видео игара (Лара Крофт) и научно-фантастичне литературе, док неријетко бивају „заведени“ и разним псеудо-археолозима.

¹ Грчки историчар Тукидид (5. вијек п. н. е.) у дјелу *Историја пелопонеског рата* у првој књизи (I, 1–2) даје синтезу старије грчке историје у којој слику прошлости назива археологијом, а наведена поглавља најчешће се и цитирају као Тукидидова археологија.

Археологија као научна дисциплина има за циљ да реконструише прошлост човјечанства на основу материјалних остатака. Једна од најдетаљнијих дефиниција записана је у *Археолошком лексикону* (1996): археологија је наука која изучава материјалне остатке, тј. све уочљиве трагове људских дјелатности ради упознавања њихове садржине у одређеном времену и простору, као и њиховог значења у одређеном социјалном, економском и историјском окружењу. Или, једноставније: археологија је наука која се бави истраживањем прошлости кроз изучавање материјалних остатака (Вуковић, 2024: 12, Срејовић, 1996). Међутим, њен процес није ни интуитиван ни спонтан – он захтијева јасан, систематичан и научно утемељен методолошки оквир. Управо тај оквир чини предмет методологије археолошких истраживања. Она представља скуп принципа, техника и поступака који омогућавају археолозима да валидно прикупе, анализирају и интерпретирају податке из археолошког контекста. Од избора терена, преко прецизне документације, до аналитичких поступака у лабораторији – сваки корак мора бити методолошки оправдан. Евиденција је археолошка грађа: прикупљени материјал, који обухвата све материјалне трагове људске дјелатности, као и резултате анализе тих трагова (Barker 2000, 268). Само тако се и може постићи научна поузданост у реконструкцији друштвених, економских и културних аспеката прошлости.

У оквиру ове књиге покушаћемо приближити одређене појмове и задатке археологије. Укратко ћемо дати приказ развоја археологије као науке, методе истраживања, темеље стратиграфије, релативне и апсолутне хронологије, преглед археолошке терминологије и литературе, у том контексту ћемо укључити и назнаке о законској регулативи на нашем простору. Самим тим, циљ овог приручника је да студентима археологије и историје, али и свим другим заинтересованим читаоцима, пружи темељно разумијевање методолошких приступа у археолошким истраживањима. Кроз преглед савремених приступа и примјера из праксе, читаоцима се омогућава развој критичког односа према методама које користимо, али и разумијевање важности научне етике и одговорности у археологији.

Данас имамо широк спектар књига које се тичу увода у археологију и/или методологије археолошких ископавања. Већина њих у великој мјери представља одраз средине у којој су настале, као и субјективно схватање и ставова аутора. Тренутно у региону имамо неколико таквих примјера које

смо користили приликом припреме ове књиге и које наводимо у литератури, с тим да се надамо да ће ово издање бити не само научно штиво за даље истраживаче, него и занимљива лектира за све заинтересоване за ову научну област, поготово, као што ће олакшати учење и проширити знање студентима, не само Одсјека за археологију и историју државних универзитета у Републици Српској него и других студијских група (попут историје умјетности, архитектуре, етнологије, социологије, туризмологије и сл.), те запосленим у институцијама које се баве културним наслеђем.

Шта је археологија?

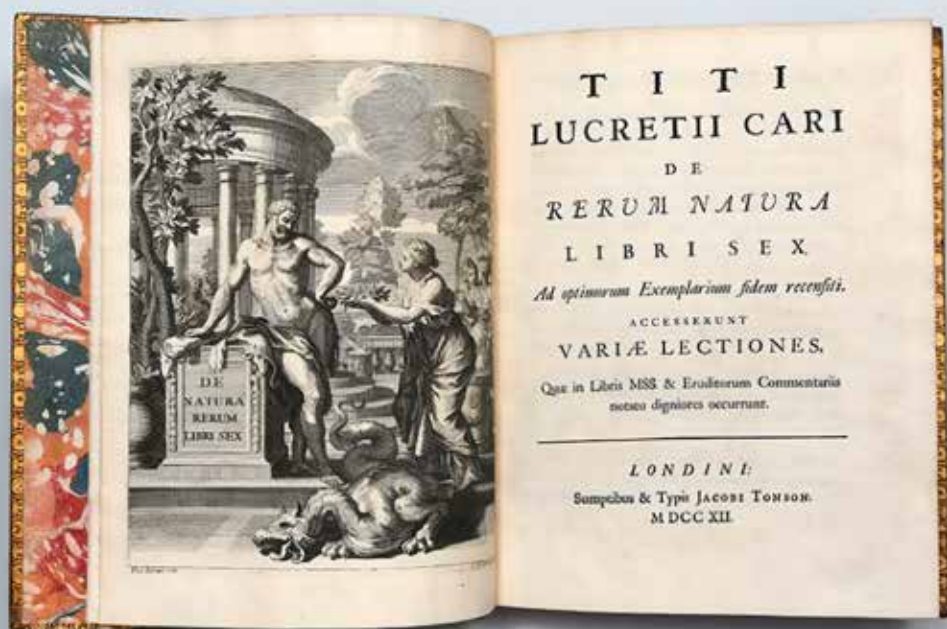

Археологија је наука која на основу материјалних остатака проучава материјалну и људску културу у одређеном простору и времену. Она припада и групи историјских наука, те чини темељну науку за цијелу друштвену праисторију. Поред археологије и историје, и друге науке баве се прошлошћу, попут геологије, палеонтологије, историје умјетности, књижевности итд., чак и астрономије, пошто су појаве које она посматра данас само слика догађаја из прошлости, некада и отприје неколико милиона година (Палавестра, 2011: 18). Док се у Сједињеним Америчким Државама археологија и данас сматра саставним дијелом антропологије, у Европи су археологија и антропологија двије јасно раздвојене дисциплине, али су онедавно почеле поновно да се зближавају (Палавестра, 2011: 16).

С обзиром на дуг период од првих хоминида, прије више од три милиона година, па до појаве првог писма прије неколико хиљада година, може се рећи да (праисторијска) археологија обухвата највећи дио људске прошлости, неупоредиво већи него историја која, за разлику од археологије, проучава људску прошлост на основу писаних извора (Renfrew and Bahn, 2016: 15). Све наведене и још неке друге дисциплине, преплићу се и међусобно допуњују, те је границу тешко повући (Палавестра, 2011: 19). Са друге стране, археологија није само дисциплина која се бави материјалним остацима у прошлости, него дисциплина која се бави материјалним остацима из прошлости, у садашњости, у тренутку када прикупљају сва знања, вјеровања, вриједносне и политичке системе околине у којима она настају. Због тога је сама исто-

рија археологије у ствари историја држава и образовних и научних система, вриједносних система, идеологија, мотива, живота и рада истакнутих појединаца (Шошић Клинцић, 2015: 7).

У развоју саме археологије углавном се издвајају четири фазе. **Прва фаза** везује се за античку Грчку када археологија означава најдаљу прошлост. У античко вријеме понекад се појмови археологије и историје поистовјећују. Тако је Дионисије из Халикарнаса своју историју Рима назвао Римска археологија. Као претеча и творац археологије античког свијета могао би се именовати Лукреције Кар, односно његов спјев *De rerum Natura – О њприоди ствари* (Слика 1). У овом дјелу Лукреције Кар развио је теорију о развоју природе и људи, у којој наводи да је човјек као оружје прво користио руке, нокте и зубе, затим камен и дрво, касније је упознао ватру, а као посљедица познавања и кориштења ватре проистекла је употреба бакра и гвожђа. На основу наведеног може се рећи да је Лукреције Кар први извршио периодизацију праисторије на камено, бакарно и бронзано доба, а која се задржала до данас, наравно уз одређене модификације; извршена је на материјалној основи и нико од античких мислилаца није био ни близу наведене теорије. **Друга фаза** обухвата период између античког доба и хуманизма и ренесансе, тј. средњег вијека и то је период великих контрадикторности кад је у питању однос према проучавању и тумачењу далеке прошлости. Пошто је црква у то вријеме водила главну ријеч, онда је црква и диктирала политику начина и интерпретације бављења о далекој прошлости. У почетку је став цркве био благонаклон (што није дуго трајало), након чега наступа борба против свега што је паганско. У тој неравноправној борби страдали су многи културноисторијски споменици. **Трећа фаза** обухвата период од XVI до XIX вијека, када долази до развоја геологије, палеонтологије, антропологије и других наука, које су више или мање сродне са археологијом. У овом периоду проучава се античка археологија, а при ископавањима долазило се до проналазака коштаних остатака различитих животиња, па и људских (налази који су у извјесном смислу били подстрек теорији о еволуцији). Вијек великих открића је XIX – године 1854. у Аустрији је откривено налазиште Халштат (Слика 2) и по овом локалитету названо је старије гвоздено доба или Халштат. Од 1875. почиње истраживање Алтамире и мноштва других археолошких налаза који изазивају праву археолошку револуцију. У XIX вијеку уводи се тропериод-

Слика 1: De rerum Natura – О природи ствари
(насловница књиџе)

ни систем и подјела каменог доба на старије и млађе камено доба. **Четврта фаза** обухвата период од XX вијека и траје и данас. До краја прве половине XX вијека, археолошка наука била је под снажним утицајем еволуциониста, али са развојем филозофије, социологије и етнологије, и археологија добија нове квалитете, а њени методи рада постају интердисциплинарни. У исто вријеме, циљ истраживања се од класификације и периодизације помјера ка историјској интерпретацији, ка тумачењу настанка и развоја култура односно њиховог мјеста у времену и простору (Џонсон, 2008: 21). Тадашњи циљ археологије био је да се реконструише један процес или насеље. Нажалост, током ове фазе јављају се и негативне посљедице коришћења резултата археолошких истраживања у политичке и идеолошке сврхе, а највише у стварању германско-нордијске расистичке теорије (Trigger, 2006: 172).

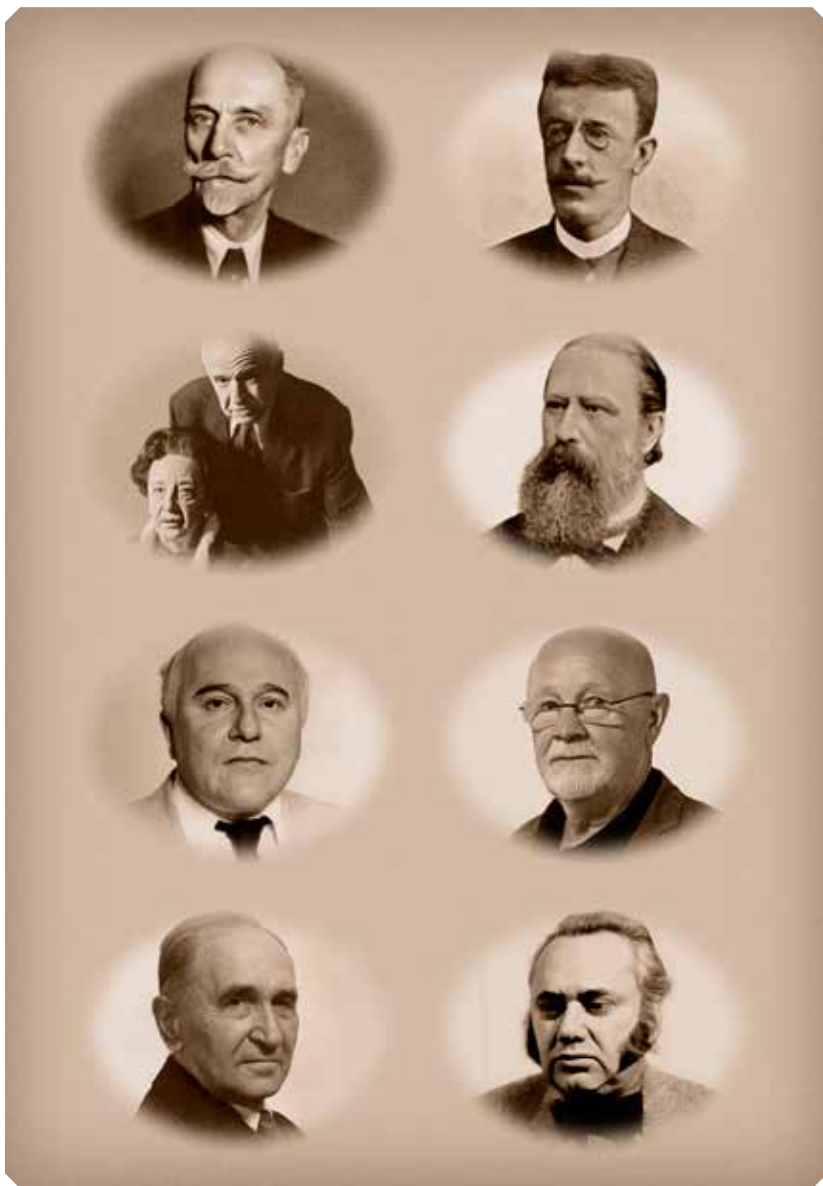

Слика 2: Акварел који је наручио Јохан Г. Рамзауер (Johann G. Ramsauer), а који документује једно од његових ископавања некрополе у Халштату; непознати локални умјетник

Зависно од тога који период развоја људског друштва је предмет археолошких истраживања, извршена је подјела археологије на **праисторијску, протоисторијску, класичну (античку), ранохришћанску, средњевјековну и индустријску археологију**. У европској археологији праисторијска археологија обухвата старије камено доба – палеолит, средње камено доба – мезолит, млађе камено доба – неолит, бакарно доба – енеолит, бронзано и гвоздено доба, значи периоде и културе прије појаве писма. Разлика између праисторијске и протоисторијске археологије је у томе што се протоисторијска археологија такође бави проучавањем археолошки документованих култура које нису познавале писмо, али се оне, с друге стране, помињу у историјским документима истовремених култура или садржи елементе контаката са тим културама, те се у њено поље изучавања уврштавају бронзано и гвоздено доба. Класична (античка) археологија дијели се на археологију грчког и римског свијета и земаља које су у старом вијеку биле под утицајем споменутих култура: класична археологија – археологија матичних подручја Грка и Римљана, и провинцијална археологија – археологија античке цивилизације у земљама изван колијевки класичне културе. Ранохришћанска археологија бави се проучавањем материјалних остатака првих вијекова хришћанства, од I до VII вијека. Њен циљ је да, кроз истраживање археолошких локалитета и предмета, расвијетли начин живота, вјеровања, културу и умјетност раних хришћана и служи као мост између историје и теологије, помажући нам да боље разумијемо како се хришћанство развијало и укоријенило у Римском царству. Средњевјековна археологија проучава период средњег вијека, од пропасти Западног римског царства (V вијек) и сеоба народа, до стварања нових етничких заједница и обликовања њихових држава. То је вријеме стварања новог културног идентитета који је дијелом укоријењен у римској цивилизацији, али и снажно под утицајем западног хришћанства и бави се изучавањем остатака архитектура, црквеног намјештаја, скулптура до гробних конструкција и једноставних земљаних укопа, али и литерарне изворе, историјска и књижевна дјела, те епиграфских споменика. Индустријска археологија је грана археологије која се бави проучавањем материјалних остатака индустријског друштва, од почетка индустријске револуције (крај XVIII вијека) до савременог доба и за циљ има разумијевање технолошких, економских, друштвених и културних аспеката индустријског развоја. Она игра важну улогу у очувању културног

идентитета модерног друштва, и њена примјена је кључна у заштити и адаптацији индустријског наслеђа за савремену употребу (музеји, културни центри, урбана регенерација). Зависно од периода развоја људског друштва који је предмет археолошких истраживања, подјела археологије учи нас о специфичним карактеристикама сваке епохе понаособ, од примитивних технологија и друштвених структура праисторије, преко достигнућа античких цивилизација у умјетности, политици и филозофији, до формирања средњовјековних друштава и њиховог културног и економског развоја. Свака грана археологије доприноси нашем разумијевању континуитета и промјена у људској историји.

Када је у питању простор земаља бивше СФР Југославије, археологија се релативно касно развија. На подручју БиХ прва истраживања реализовали су странци – Фрањо Фијала и Вацлав Радимски, који су истраживали неолитско насеље Бутмир код Сарајева, по којем је и дефинисана Бутмирска култура као млађе камено доба. Утемељивачем праисторијске археологије сматра се проф. Милоје Васић који је први школовани археолог и који је основао катедру за археологију на Филозофском факултету Универзитета у Београду и који је истраживао неолитско насеље Винча код Београда и винчанску културу (цивилизација). Професор Васић је школовао једну генерацију врних археолога који су обиљежили наредних 50 година на простору Југославије, а то су: Драгослав Срејовић (открио Лепенски Вир), Милутин и Драга Гарашанин (Гарашанин и Гарашанин, 1953), затим Стојан Димитријевић и Јосип Корошец. Посебно мјесто припада и проф. Алојзу Бенцу који је читав свој радни вијек посветио археолошким истраживањима на територији БиХ. Био је професор на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву, као и оснивач центра за Балканолошка испитивања у Сарајеву и захваљујући њему Земаљски музеј у Сарајеву је после II свјетског рата наставио са успјешним радом. Резултати развоја археологије добрим дијелом су и оснивања првих музеја. Године 1831. оснива се музеј у Љубљани, 1844. године Народни музеј у Београду, 1846. године први музеј у Хрватској, док се 1850. године покреће иницијатива за оснивање Земаљског музеја који је почео са радом 1888. ЈУ Музеј Републике Српске Бања Лука, данашња централна музејска институција Републике Српске, једини је музеј основан између два свјетска рата на територији бивше Југославије, тачније 1930. године као Музеј Врбаске бановине. (Слика 3)

Слика 3: Најпознатији српски археолози од врха према доље:
Милоје Васић, Фрањо Фиала, Милутин и Драга Гарашанин,
Вацлав Радимски, Драгослав Срејовић, Јосип Корошец,
Алојз Бенац, Стојан Димитријевић.

Преглед развоја метода археолошких истраживања

Археолошка ископавања представљају систематски процес истраживања археолошких налазишта путем контролисаног уклањања земљишта и других наслага у циљу откривања, документовања и анализе материјалних остатака прошлости. Она су основни, али и најштетнији метод археолошког истраживања, јер сам чин ископавања подразумејева трајну промјену или уништавање контекста у коме су налази затечени. Значај археолошких ископавања лежи у чињеници да управо ова метода омогућава археолозима приступ директним изворима информација о људској прошлости: објектима, структурама, слојевима тла, остацима органског поријекла и другим елементима културних слојева. Пажљиво вођена ископавања, праћена детаљном документацијом, омогућавају реконструкцију временске и просторне динамике једног локалитета, разумијевање технолошких, економских и друштвених аспеката живота, као и откривање релација између различитих културних појава. С обзиром на то да је ископавање неповратан процес, након што је један археолошки контекст ископан више га није могуће вратити у првобитно стање, од археолога се захтијева изузетна методолошка прецизност и етичка одговорност. У том смислу, ископавања се морају базирати на јасно дефинисаним истраживачким питањима и уз подршку адекватне научне методологије, а не на пуко формирање збирке артефаката. Данас, ископавања не представљају изолован чин, већ су дио ширег истраживачког процеса који укључује припремне недеструктивне методе, као што су геофизичка испитивања и рекогносцирања, интердисциплинарни сарадњу и анализу материјала након самих ис-

траживања. Само у том оквиру, археолошка ископавања могу остварити свој пуни научни потенцијал.

Методологија археолошких истраживања бави се процесима археолошког рада, од откривања предмета и/или објеката на терену, самих ископавања, обраде налаза и документације до интерпретације различитих теренских истраживања односно уклапања резултата у шире хронолошке, просторне и културне системе. Брзи напредак науке и технологије условио је стално усавршавање метода који се користе приликом археолошких истраживања и који нам олакшавају да дођемо до прецизнијих резултата.

У археологији се веома често брка појам научног приступа или научног метода и археолошких метода рада. Научни приступ означава рад на научним проблемима, затим позицију са које се полази при рјешавању сложених научних питања везаних за развој друштва или његове социо-културне карактеристике итд. У ширем смислу, проблеми у оквиру археологије могу се тумачити материјалистичким приступом, историјским позитивизмом, са позиција еволуционизма, функционализма и другим приступима. Опредјељење за једну или комбинацију два или више приступа дефинише шире научно-филозофске позиције истраживача или школе којој оно припада. Метод рада је дио технике посла и ту се користи више метода: стратиграфски, историјски, типолошки, статистички итд.

Археолошких метода има више. **Еволуционистички** поглед на развој културе и друштва је приступ који се развио као посљедица снажног развоја биолошких наука током XVIII и XIX вијека, што је довело до стварања познате еволуционистичке теорије. Један од најпознатијих еволуциониста је Чарлс Дарвин, захваљујући чијем раду и теорији о природној селекцији је постала доминантна и идеја о развоју врста које се мијењају кроз вријеме, пролазећи кроз различите фазе. Наведени концепт пренесен је и на проучавање људског друштва и културе, а Луис Морган, један од кључних антрополога XIX вијека, заступао је културну еволуцију, вјерујући да сва друштва пролазе кроз одређене стадијуме развоја (нпр. дивљаштво, варварство, цивилизација). У археологији еволуционистички приступ има шири значај у смислу проучавања и праћења развоја одређених облика културе, посебно материјалне културе, али и код проучавања културе или културних група уопште јер су оне пролазиле кроз одређене развојне фазе: фаза оснивања, фаза пуног развоја и

фаза дегенерације (нпр. пратимо еволуцију развоја архитектуре, производње керамике, металургије, еволуцију одјеће итд.). **Културно-историјски метод (традиционални приступ)** незаобилазан је с обзиром на то да је археологија настала као дио историјске науке, и онда је сасвим разумљиво да је тај метод дио научног приступа у рјешавању проблема. Доминирао је археологијом у првој половини XX вијека, нарочито у Европи. Примарни циљ је био дефинисање и опис археолошких култура у времену и простору. Археолози су настојали да одговоре на питања „Када?“ и „Гдје?“ се нешто догодило. Ослањао се на типологију артефаката, стратиграфију и хронолошку повезаност. Археолошке културе често су тумачене као материјални изрази одређених „народа“ или „етничких група“. Ширење идеја и технологија (пољопривреда, металургија) објашњавало се путем дифузије (ширења из једног центра) или миграција (кретања људи). За праисторијску археологију посебно је важна дифузионистичка теорија, јер њену суштину представља ширење култура по вертикалном (временском) и хоризонталном (просторном) принципу. Ширење култура по хоризонтали може бити директно и индиректно. Директно ширење је када долази до миграције становништва са једне територије на другу, док је индиректно ширење, у ствари, културни утицај. Веома често на неком неутралном терену долази до хоризонталног директног или индиректног сукоба или сусрета двије различите заједнице, док по вертикали до ширења долази када се преноси утицај из једног периода у други. Овај приступ је критикован јер се превише фокусирао на опис, а мање на објашњење процеса – тј. није се бавио питањем „Зашто?“ су се културе мијењале или зашто су људи радили одређене ствари. Такође, претпоставка директне везе између археолошке културе и етничке групе често је била проблематична. **Функционализам као метод** у први план ставља садржај културе, а то објашњење позајмљено је из социологије, културне антропологије и етнологије. Истицање културе и појединих њених елемената у археологији добија значајну димензију у тумачењу намјене појединих предмета, односно њихове намјене и функције. То веома често доводи археологе у замку да се предметима по сваку цијену мора одредити функција. С друге стране, увијек треба да се води рачуна о одвајању функције и намјене. **Материјалистички приступ** у рјешавању генезе културе наглашава улогу материјалних услова живота као примарних покретача културног развоја, попут економских односа, технологије, начина

производње, и слично. Овај приступ полази од идеје да се култура развија као одраз и средство за одржавање и унапређење материјалних основа, што значи да промјене у начину производње и расподјели добара директно утичу на промјене у друштвеној структури и културним формама. **Процесуална археологија (Нова археологија)** развила се у Сједињеним Америчким Државама 1960-их као реакција на ограничења културно-историјског приступа. Главни заступник је био Луис Бинфорд и њен циљ био је да се археологија трансформише у праву науку која може да објашњава културне промјене, а не само да их описује. Инсистирало се на одговарању на питање: „Зашто?“ Кориштена методологија обухватала је хипотезе које се могу тестирати, системско прикупљање података и квантитативне анализе. Друштва су посматрана као системи који се прилагођавају свом окружењу, а промјене у култури објашњавале су се као одговор на еколошке, економске или демографске притиске. Долази до увођења етноархеологије која се бави проучавањем живих култура како би се разумјело како људско понашање ствара материјалне остатке, чиме се пружају аналогije за интерпретацију археолошких података, као и експерименталне археологије којом се реконструишу древне технологије (нпр. израда каменог оруђа) да би се разумјели производни процеси и њихови материјални трагови. **Постпроцесуална археологија** појавила се 1980-их као реакција на ограничења и претјерани „сцијентизам“ процесуалне археологије, под утицајем постмодернизма, постструктурализма и критичке теорије. Постпроцесуалци наглашавају субјективност интерпретације и важност симболике, идеологије, моћи, родних улога и индивидуалне агенције у обликовању културе. Наглашавају значај контекста сваког налаза, те да значење артефакта није универзално, већ зависи од специфичног културног и историјског контекста у којем је коришћен. Њихов фокус на то како су људи у прошлости доживљавали и перципирали свијет око себе. Сматрали су такође да археолози треба да буду свјесни сопствених предрасуда и перспектива које уносе у тумачење прошлости. Главни заступник овог приступа је Иан Ходер. Постоје и многи други, често преклапајући или специфичнији приступи, попут марксистичке археологије, когнитивне, феминистичке, пејзажне, постколонијалне археологије итд. Сви ови приступи нису међусобно искључиви. Модерна археологија често користи еклектички приступ, комбинујући елементе различитих теоријских парадигми како би добила што све-

обухватнију и нијансиранију слику прошлости. Разумијевање ових приступа је кључно јер обликују питања која археолози постављају, методе које користе и начин на који тумаче своје налазе.

Разлика између приступа и праваца у археологији је суптилна, али важна за разумијевање развоја дисциплине. У контексту до сада наведеног, термини се често користе наизмјенично или се преклапају, али је веома важно разумјети њихову суштинску разлику. Правци се односе на шире теоријске оквири или школе мишљења које карактеришу фундаменталне претпоставке о томе шта је археологија, који су њени циљеви, како се култура развија и како се прошлост може разумјети (као што су процесуална, пост-процесуална, културно-историјска). Они представљају велике идејне струје које су обликовале цијеле епохе у развоју археолошке мисли. С друге стране, приступи (или методолошки/аналитички приступи) су конкретнији начини истраживања, анализа или интерпретације, који се могу користити у оквиру једног или више праваца (нпр. марксистички, феминистички, пејзажни, затим когнитивна археологија – често су и сами прерасли у значајне правце или поддисциплине), који су више оријентисани на то „како се“ ради истраживање. Приступи су често флексибилнији и могу се примијенити у различитим теоријским оквирима. Зашто је разлика битна? Разумијевање ове разлике помаже у схватању да археологија није монолитна дисциплина. Правци нам говоре о „великим сликама“ и „филозофији“ археолошког истраживања и представљају покретаче великих промјена у дисциплини, док нам приступи указују како се те „велике слике“ претварају у конкретне истраживачке активности и анализе.

Методолошки приступи у периодизацији праисторије

Без обзира на развој археологије и њених помоћних дисциплина, питање периодизације праисторије остало је један од најчешћих проблема који заокупља археологе. У општој периодизацији праисторије издваја се неколико методских приступа на које је извршена подјела праисторије: археолошки, социолошки, биолошко-геолошки и економски (Тежак-Грегл, 2011: 27). Археолошка подјела се заснива на материјалу који је карактеристика појединих периода или у техници обраде тог материјала (камено, бронзано, гвоздено). У каменом добу постоје двије технике: техника окресивања (током старијег каменог доба) и техника глачања (млађе камено доба). Социолошка подјела у први план ставља степен развоја друштва и његове карактеристике па се издвајају: степен првобитне хорде (палеолит), затим степен гентилне заједнице, односно многобожачке заједнице у којој се постепено ствара матријархално уређење (млађи палеолит), степен матријархалног рада и племена (неолит) и степен патријархалног рада који прелази у војну демократију (бакарно, бронзано доба). Ову подјелу извршио је руски истраживач Сергеј Павлович Толстов. Другу подјелу извршио је Луис Морган и она се састоји из фазе/доба дивљаштва са сакупљачко – ловачком и риболовачком активношћу (палеолит и мезолит), фазе/доба варварства у коме се јавља земљорадња (неолит) и фазе/доба урбане цивилизације која, поред становања у урбаним срединама, подразумева и различите привредне активности. Овадје је примијењен социолошки и економски метод. Подјелу на основу степена развоја економије цијелу праисторију дијели на два периода:

доба деструктивне привреде (палеолит и мезолит) и доба конструктивне привреде (почетак производње хране).

У већини прегледа археолошке теорије и историје археолошке дисциплине, уз културноисторијску археологију, налази се име Гордона Чајлда, уз процесну Луиса Бинфорда, уз постпроцесну Иана Ходера. Сваки од њих тројице посебан је на свој начин: Гордон Чајлд можда је генерално најпознатији археолог, по Луису Бинфорду назван је астероид, док је Иан Ходер за живота постао предмет научних радова (Шошић Клинцић, 2015: 8).

Периодизација праисторије један је од најфундаменталнијих задатака у археологији. С обзиром на одсуство писаних извора који би нам дали директан увид у хронологију људске прошлости прије појаве писма, археолози се у потпуности ослањају на материјалне остатке како би реконструисали слијед догађаја и развој друштава. Методолошки приступи овом изазовном задатку развијали су се током времена, од почетних једноставних класификација до софистицираних научних метода датовања. Најранији и, вјероватно, најутицајнији систем периодизације праисторије јесте традиционални, трисистемски приступ на камено, бронзано и гвоздено доба, а који је почетком 19. вијека утемељио дански археолог Кристијан Јургенсен Томсен (Даниел, 1981: 24). Он је, класификујући артефакте у Националном музеју Данске, примијетио јасан технолошки слијед, што га је довело до идеје о подјели на три главна доба према доминантном материјалу који се користио за израду алата и оружја. Методологија овог приступа првенствено се ослањала на типологију артефаката, односно класификацију предмета према њиховом облику, материјалу, функцији и технологији израде. Претпоставка је била да постоји одређени универзални редослијед по којем су се материјали појављивали и доминирали. Иако је наведени приступ био револуционаран за своје вријеме и још увијек се користи као основни оквир, данас се сматра превише поједностављеним јер не узима довољно у обзир регионалне разлике, друштвене и економске промјене које нису директно везане за доминантни материјал, нити чињеницу да појава одређеног метала није била синхронизована широм свијета (нпр. неке културе никада нису користиле бронзу прије гвозђа, попут подсахарске Африке, дијелови југоисточне Азије и Океаније, те неке кул-

туре сјеверне и централне Америке) (Renfrew and Bahn, 2016: 25). Овај приступ праисторију дијели на:

- **Камено доба**, које је уједно и најдужи период људске историје, окарактерисан примарном употребом камена, али и кости, рога и дрвета. Камено доба се даље традиционално дијели на: **старије камено доба или палеолит** (период ловаца-сакупљача, са углавном грубо обрађеним каменим алатима)², **средње камено доба или мезолит** (прелазни период између палеолита и неолита, често обиљежен појавом микролитских алата и адаптацијом на промјене у окружењу након посљедњег леденог доба), и **неолит или млађе камено доба** (период појаве пољопривреде, сточарства, сталних насеља, карактеристичних глчаних камених алата, те керамике)³.
- **Бронзано доба** је период у коме бронза, легура бакра и калаја, постаје доминантан материјал за производњу алата, оружја и других предмета. Њена предност огледала се у чврстоћи и могућностима ливења и довела је до значајног технолошког напретка.
- **Гвоздено доба** карактерише широко распрострањена употреба гвожђа за израду алата и оружја, што је често праћено даљим друштвеним промјенама.

Релативно и апсолутно датовање

Како не постоје записи који би нам директно рекли „када се нешто догодило“, периодизација праисторије омогућава организовање и разумијевање људске прошлости ослањајући се на материјалне остатке и софистици-

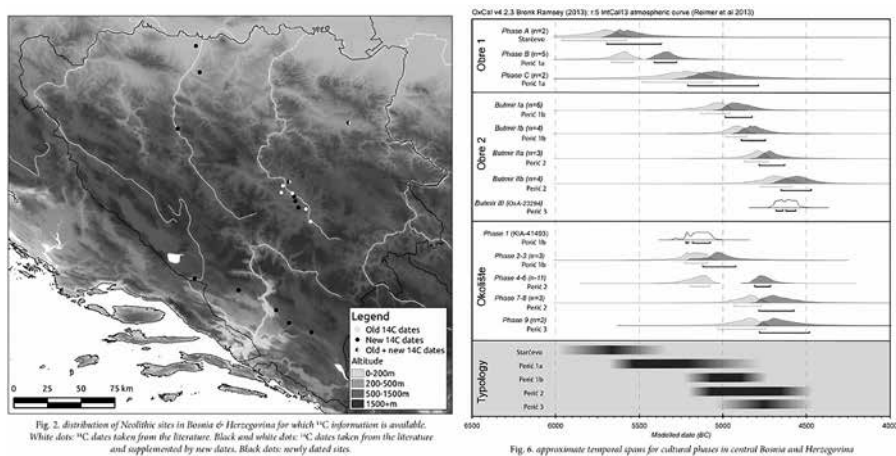
2 За више о истраживањима палеолита на подручју сјеверне Босне и Републике Српске погледај: Панџић, И., 2014. Археолошки дневник палеолитских истраживања, Музеј Републике Српске, Бања Лука, 2014 и/или Панџић, И., 2021. Преглед археолошких истраживања од каменог доба до средњег века Јавне установе Музеј Републике Српске Бања Лука, Музеји, 8/2021, Српско музејско друштво, Београд, 2021, 169–191.

3 За више о истраживањима палеолита на подручју сјеверне Босне и Републике Српске погледај: Панџић, И., 2014. „Културне везе неолита Босне и Херцеговине са неолитом сусједних подручја“, Филозофски факултет Бања Лука, Комесграфика Бања Лука, 2014.

ране методе датовања. Ови приступи могу се подијелити у двије главне групе: релативно датовање, које одређује слијед догађаја, и апсолутно датовање, које пружа конкретне године.

Релативно датовање је скуп метода које омогућавају утврђивање да ли је неки догађај или налаз старији или млађи од другог, без потребе за одређивањем тачне старости у годинама. Овај приступ је кључан за успостављање хронолошких секвенци у археолошком контексту. Најосновнија и најважнија метода је стратиграфија. Она се заснива на принципу суперпозиције, који налаже да су у низу непоремећених слојева тла, они који се налазе дубље (нижи слојеви) увијек старији од оних изнад њих (виших слојева). Ископавајући слој по слој, успоставља се релативна хронологија налазишта, разумијевајући који су догађаји претходили другима. Типологијом артефаката у оквиру релативног датовања иде се даље од пуне класификације. Она укључује проучавање еволуције облика, стилова и технологија производње артефаката током времена. На примјер, одређени стилови керамике могу бити карактеристични за специфичне временске периоде, омогућавајући археолозима да препознају њихову релативну старост. Серијација је још једна техника која организује групе артефаката (попут амфора или стријела) или чак цијелих налазишта у хронолошки низ. Ово се ради на основу промјена у њиховој учесталости или популарности током времена.

Графички приказана, крива популарности одређеног стила може јасно показати када је он био на врхунцу, а када је почео да нестаје. На крају, хронолошка повезаност (Cross-dating) користи познату старост. Када се специфичан тип артефакта, чија је старост већ позната на једном мјесту (често захваљујући апсолутном датовању), пронађе на другом налазишту, то омогућава да се њихове релативне хронологије повежу. Методологија релативног датовања ослања се на пажљиво посматрање, детаљну класификацију, поређење материјалне културе и њеног положаја у стратиграфском контексту. Међутим, примарно ограничење је то што пружа само релативну хронологију, без тачне старости у годинама. Такође, метода може бити мање поуздана ако су слојеви поремећени (нпр. услед каснијих ископавања или природних догађаја), или ако се типологије артефаката преклапају између периода.

Слика 4: Апсолутно датовање неолитских локалитета у БиХ
(*Vander Linden, Pandzic, Orton, 2013*)

Развој апсолутних метода датовања представља револуцију у археологији, омогућавајући одређивање тачне или приближне старости налазишта или артефаката у апсолутним јединицама (нпр. годинама прије садашњости, п. н. е. или н. е.).⁴ Ове методе су омогућиле успостављање глобалне и регионалне хронологије са много већом прецизношћу.

Једна од најзначајнијих и најчешће коришћених метода је радиокарбонско датовање (Carbon-14, C-14) (Слика 4). Она се користи за датовање органских материја, попут дрвета, кости, угља и сјеменки, у којима мјери распад радиоактивног изотопа угљеника-14, који се током живота уграђује у живе организме. Ефикасна је за узорке старе до око 50.000 година. Поред радиокарбонског датовања, најчешће се користе дендрохронологија – изузетно прецизна метода датовања заснована на анализи годових дрвета. Сваки прстен/год представља једну годину раста, а узорци дрвета са налазишта могу се упоредити са познатим регионалним хронологијама прстенова, како би се одредила тачна година сјече дрвета, често са тачношћу до једне године. Недостатак ове анализе је у томе што захтијева добро очуване узорке дрвета, који нису тако

4 У Америци се данас користи скраћеница „ВСЕ“ и „СЕ“, што у пуном изразу значи „before common era“ и „common era“ – прије наше ере и наша ера.

чести. Термолуминесценција (TL) и Оптички стимулирана луминесценција (OSL) методе су које датирају вријеме од када су материјали, попут керамике, спаљеног кремена или седимената, посљедњи пут били изложени топлоти или свјетлости. Мјере акумулирану енергију у кристалној решетки материјала. За веома старе узорке, попут вулканских стијена (милионима година старих), користе се методе попут калијум-аргон (K-Ar) и напреднија аргон-аргон (Ar-Ar) датирање. Уран-торијум датирање (U-Th) корисно је за материјале попут ста-лактита и сталагмита у пећинама, корала и зуба, посебно у временском распону до 500.000 година. Методологија апсолутног датовања захтијева сложене лабораторијске анализе и често се ослања на физичке и хемијске процесе. Важно је имати на уму да свака апсолутна метода има свој специфичан опсег примјене, ниво прецизности и потенцијалне изворе грешке, због чега је кључно пажљиво одабрати узорке и разумјети ограничења сваке методе.

Са еволуцијом археолошке теорије, периодизација се удаљила од пуког материјалног или хронолошког низа, те је почела да укључује и шире културне, друштвене и економске промјене. Културне периодизације дефинишу периоде на основу специфичних археолошких култура, које се карактеришу скупом сличних артефаката, архитектонских стилова, погребних пракси и других материјалних остатака. Ови остаци указују на постојање одређене групе људи са заједничким културним обиљежјима, попут Винчанске културе или културе линеарно-тракасте керамике. Друштвено-економске периодизације покушавају да периодизују прошлост на основу развоја друштвене организације (од ловачко-сакупљачких група до сложених поглаварстава и држава), економских система (нпр. прелазак са лова и сакупљања, на пољопривредну економију, развој трговине) и великих технолошких иновација. Наведени приступи захтијевају синтезу података добијених свим претходним методама, уз примјену теоријских оквира из археологије, антропологије и историје који помажу у интерпретацији сложених друштвених промјена. Границе између ових периода често нису оштро дефинисане, јер се друштвене промјене одвијају постепено и несинхронизовано.

Како је наведено у једном од наших истраживања,⁵ а кориштењем и анализом података добијених апсолутним датовањем, што се неолитизације

5 Пројекат „Пренос иновација: поређење и моделовање почетка пољопривреде и пратећих технологија у неолиту Европе (EUROFARM)“, финансиран од стране Европског истраживачког савјета, 2012–2017; дио резултата објављен у Панџић И., В. Линден М. (уред.), 2014.

Босне и Херцеговине тиче, то није био јединствен догађај и није било „неолитске револуције“ у Босни и Херцеговини – ту се дешавао низ регионалних епизода дистрибуције током неколико вијекова. Увођење доместификације у Босни и Херцеговини повезано је с два велика европска тока дифузије неолита, старчевачке културе у унутрашњости и импресо културе на Јадранском мору, и у оба случаја, истиче се привремено кашњење у односу на друге регионе (Vander Linden, Pandžić, Orton, 2013: 24). Свакако остаје да се подзму даљи радови, посебно да се ураде нови радиокарбонски датуми за локалитете у БиХ, у чему прилично оскудијевамо у односу на регион.

Данас се најчешће користи комбиновани приступ који подразумева интеграисање свих наведених методолошких праваца – релативних и апсолутних метода датовања, уз константно разумијевање културних и друштвених контекста. На тај начин, омогућава се стварање свеобухватне, прецизне и нијансиране слике праисторијске прошлости, признајући да датовање није само технички процес, већ интегрални дио шире интерпретације и разумијевања људских активности кроз вријеме.

Археолошка ископавања

Археолошко ископавање састоји се од неколико важних корака (планирање, одлазак на терен, послови након терена) (Буковић, 2024: 27–34), али прво и најбитније је то да је потребно објаснити зашто су истраживања важна и неопходна, те оправдати циљеве истраживања који могу зависити од читавог низа фактора. Међутим, Drewett истиче да, за започињање једног теренског истраживања, понекад је довољно само једноставно питање: да ли тамо има археологије? (Drewett, 1999: 4)

Да би остварили своје основне задатке, археолози користе различите археолошке методе које су више практичне природе, конкретни у примјени и директно зависе од предмета истраживања. Издавају се двије основне категорије: метод теренских истраживања и методи стручне и научне обраде. Међусобно нераскидиво повезане, ове двије фазе чине један цијели процес, гдје једна без друге не може да функционише и да пружи комплетну слику о прошлости. **Метод теренских истраживања** обухвата све активности које се спроводе на самом терену, односно на локалитету гдје се очекују или проналазе археолошки остаци, а њен основни циљ је проналажење, прикупљање и прва документација материјалних доказа о људској прошлости. Теренски рад је често физички захтјеван и временски ограничен. **Методи стручне и научне обраде** обухватају све активности које се остварују након завршетка теренских радова, обично у лабораторијама, музејима, институтима и универзитетима и њихов основни циљ је анализа, интерпретација и објављивање прикупљених података како би се реконструисала и разумјела људска прошлост (Renfrew and Bahn 2016, 15).

Основни циљ теренског истраживања у археологији јесте могућност што тачније реконструкције првобитног изгледа споменика са свим његовим некадашњим особинама. Методологија истраживања у суштини је иста без обзира на хронолошко поријекло објекта, али због слабије очуваности покретних и непокретних налаза из праисторијских периода њихово откривање захтијева знатно пажљивији приступ. Укупан процес археолошких истраживања могао би се подијелити на 4 основна степена: теренско истраживање, документација, анализа и интерпретација. То је ланац послова гдје од квалитета прве двије фазе зависи каква ће бити анализа, а поготово интерпретација. Сваки од ових видова истраживања може се даље разрађивати. У каквом ћемо стању затећи одређени археолошки објекат зависи од више фактора, а највише од материјала од којег јесте или је био изграђен објекат или предмети свакодневне употребе, затим од функције (ако је стално био у употреби, од чега зависи очуваност), природних услова у којима је био до престанка кориштења, континуитета живљења на одређеном мјесту, намјерног уништавања и др. Свака промјена на непокретним археолошким објектима оставља материјалне трагове који се одражавају у одговарајућим слојевима и хоризонтима становања. Постоје природни и културни (антропогени – настали дјеловањем човјека) слојеви.

Теренска археолошка истраживања представљају први и кључни корак у откривању и разумијевању људске прошлости. Дијеле се на два основна облика: археолошку проспекцију (прикупљање података без ископавања) и ископавање (контролисано уклањање слојева земље). *Археолошка њроспекција* која подразумева прикупљање података на терену без ископавања, дијели се на проспекцију из ваздуха или аерофотографију, теренску или површинску инспекцију или рекогносцирање терена, подводну инспекцију са својим методама рада и детекцију. Аеро-фотографија је почетна фаза у процесу откривања и идентификације одређених археолошких објеката. Примјена аеро-фотографије у археолошкој проспекцији углавном се заснива на разликама у рељефу, вегетацији и у боји, а јаснија слика добија се снимањем у различито доба дана и различито доба године (слика 5). Разлике у рељефу пружају сциографске индикације и ту је битно да се снимање врши под одређеним углом и уз дифузну свјетлост, односно у јутарњим и касним поподневним часовима. Разлике у вегетацији пружају фитошке индикације које се заснивају на чињеници да

биљке брже расту на мјестима са вишим степеном влажности или на мјестима које садрже већу количину органских материја. Степен влажности пружа хидрографске индикације и открива разлике у боји и када нема вегетације. До деколоризације тла долази и приликом пољопривредних радова, када усљед дубоког орања долази до поремећаја грађевинских структура испод површине и пружања педографске индикације. Да би се аеро-фотографије правилно протумачиле, раније се користио стереоскоп кроз који се посматрају двије фотографије истог терена које се преклапају под углом од 60° и на тај начин добија се утисак треће димензије. *Теренска њоросјекција или рекогносцирање њерена* представља обилазак терена пјешнице. Формира се екипа или више екипа које обавезно носе фотоапарате и прикупљају податке са терена. Према циљу који треба да постигне, рекогносцирање се може подијелити у три категорије: систематско, тематско и рекогносцирање у оквиру заштитних радова. Систематска или територијална рекогносцирања (Слика 6) обично се врше за једну административно-територијалну јединицу на којој се региструју и вреднују сви споменици. Таква рекогносцирања врше институције (музеји, институти, факултети). Основни резултат систематских рекогносцирања јесте израда археолошке карте. Тематска рекогносцирања имају за циљ да на одређеној територији региструју одређену врсту археолошких објеката или да на одређеном простору региструју све објекте археолошке епохе (детаљније: Banning 2002: 138–144). Рекогносцирања у облику заштитних радова представљају систематска рекогносцирања одређеног простора на коме су предвиђени јавни радови који угрожавају споменике културе. Основни недостатак рекогносцирања терена јесте то што прикупљамо само податке са површинског слоја земље. Када су у питању водена окружења (ријеке, језера, мора), користи се *њодводна инсјекција*. Она подразумијева преглед дна уз помоћ ронилаца, сонара, или подводних робота и захтијева специјализовану опрему и обуку (Џонсон, 2008: 54 и даље). Послије рекогносцирања терена, врши се *детекција* и има за циљ добијање допунских података о стратиграфији и хоризонталној структури археолошких података. Детекција се врши да би се добили допунски подаци о вертикалној стратиграфији (пресјек слојева по вертикали). Најстарији, али и најефикаснији, облик детекције археолошких остатака јесте механички (помоћу бургије) у оквиру геоархеолошких истраживања (Слика 7). Геоархеологија је посебна грана археологије која се дефинише као комби-

Слика 5: Пећине Клашнице, ископавања 2007. године
(сателитски снимак) *(Архива Музеја РС)*

Слика 6: Рекогносцирање 2007. године, локалитет
Чардачани, Чардак 2 *(Архива Музеја РС)*

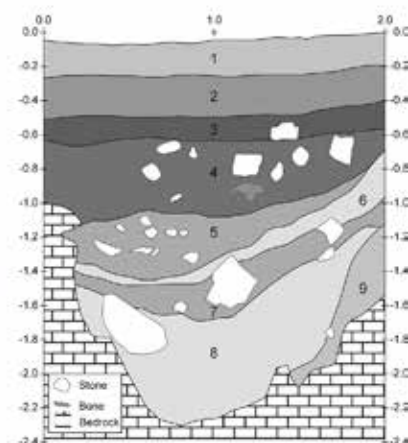
Слика 7: Геоархеолошко узorkовање бургијом, локалитет Кочићево, 2009. године (*Архива Музеја РС*)

новано проучавање археолошких, педолошких и геоморфолошких података с циљем разумијевања како природни, климатски и антропогени процеси мијењају пејзаж (French and Rajkovača, 2022). Циљ геоархеолошких истраживања је разумијевање међусобних односа и утицаја топографије, формирања земљишта, падавина, ерозије, промјена у вегетацији и људских активности у искоришћавању земљишта (French, 2022: 16).⁶ Геофизика је наука која се бави проучавањем физичких карактеристика геолошких творевина, а геофизичким методама мјере се параметри физичких поља, као што су гравитациона сила, електрична отпорност, интензитет магнетног поља, температура, брзина еластичних сеизмичких таласа итд. (Vukadinović, 2011: 9). Геофизичке сонде су савршенији вид механичке проспекције. Физички метод је најпознатији на принципу мјерења електричног отпора. Први пут је примјењен у Енглеској 1946. помоћу електрода у виду металних штапова – четири електроде (двије служе за мјерење волтаже, двије, унутрашње, за мјерење отпора). Магнетска проспекција први пут кориштена је такође у Енглеској 1958. године, и она се заснива на принципу варијација магнетног поља извјесних намагнетисаних

6

За више о геоархеолошким истраживањима у Републици Српској погледај: Petros, С., Tonko, R., & Ivana, P. (2024). A provenance investigation on Middle–Upper Palaeolithic chipped chert tools from North Bosnia. *Geoarchaeology*, 1–24.

структура у земљи, поготово оних које су горјеле. Наиме, свака печена земља садржи тзв. термо-реманентни магнетизам чије магнетно поље задржава деклинацију и инклинацију онакве какве су биле на почетку печења. Интензитет архео-магнетизма мјери се помоћу магнетометра који ће путем аномалија које се јављају у магнетном пољу на једном одређеном простору открити невидљиве структуре које су горјеле. Овај метод је један од најефикаснијих метода за откривање објеката који су горјели у прошлости.

Слика 8: Растуша, стратиграфија
(Архива Музеја РС)

Методи стручне и научне обраде обухватају све активности које се дешавају након завршетка теренских радова и њихов основни циљ је анализа, интерпретација и објављивање прикупљених података како би се реконструисала и разумјела људска прошлост. Оно што чини саставни дио стручне и научне обраде су чишћење и конзервација налаза, њихова класификација, типологија и каталогизација (према материјалу, облику, функцији, стилу), евентуално лабораторијске анализе попут апсолутног датовања (радиокарбонско, дендрохронолошко, термолуминисцентно) (Aitken 1990), хемијске анализе материјала, анализе ескофаката, ДНК анализе. Сви прикупљени и анализирани подаци воде до интерпретације и синтезе и на крају публиковања резултата.

Да би се приступило археолошким ископавањима прво је потребно да се осмисли одређени пројекат и да се уради елаборат, затим се са тим елаборатом конкурише за средства, обично код надлежног министарства да би се добила одређена средства за истраживање. Ископавање и истраживање археолошког налазишта могу обављати установе заштите (музеји), научно-истраживачке или високошколске установе са одговарајућим студијским програмом, док у истраживању и ископавању могу учествовати домаћа и страна физичка и правна лица, уз одобрење, у нашем случају, Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа (у даљем тексту: Завод) (Правилник о археолошким истраживањима, члан 4). Наведене институције могу да ангажују различите чланове екипе, као и правна лица, као што су, рецимо, фирме које се баве геофизичким снимањима, али археолошка истраживања не смије да врши нико други (центри за културу, завичајне збирке, предузетници, удружења грађана итд.) који у својој регистрацији установе немају заведену истраживачку дјелатност (Црнобрња 2020: 39–40).⁷

Када надлежно министарство одобри пројекат, онда се подноси захтјев за дозволу археолошких ископавања такође надлежној институцији, у нашем случају Заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске. Институције које желе да врше археолошка истраживања, прије свега, треба да поднесу захтјев за одобрење

за археолошко ископавање и истраживање археолошког локалитета надлежној институцији (у нашем случају Заводу) на прописаном обрасцу који се налази прописан у прилогу Правилника и чини његов саставни дио (Слика 9). Завод прије издавања одобрења утврђује да ли субјекти испуњавају услове у складу са Законом о културним добрима и правилником, што подразумева да имају сачињен пројекат о истраживањима археолошког налазишта, одговарајуће стручне кадрове, одговарајућу опрему и обезбијеђена средства за истраживање и спровођење мјера заштите налазишта и налаза (Правилник о археолошким ископавањима, члан 5).

Институције које предају захтјев за одобрење археолошког ископавања и истраживања, треба да доставе и основне податке о носиоцу одобрења, податке о мјесту истраживања за археолошко ископавање (назив археолошког налазишта, број катастарске честице и катастарске општине, назив локалне заједнице), податке о власнику непокретности на којој се планира археолошко ископавање, податке о временском периоду, врсти и обиму истраживања, сагласност власника непокретности на којој се дозвољава археолошко истраживање, сагласност о мјесту привременог складиштења налаза за археолошко ископавање уколико подносилац захтјева не располаже властитим простором за складиштење у складу са правилима струке, доказ о обезбјеђеним финансијским средствима за археолошка ископавања и истраживања, као и доказ о средствима предвиђеним за спровођење мјера заштите откривених покретних и непокретних археолошких налаза (Правилник о археолошким ископавањима, чланови 6 и 7).

Одобрење за ископавање и истраживање археолошког налазишта одређује се за подручје на којем се могу изводити радови, у складу са врстом и обимом извршења извођења радова, период у којем ће се радови изводити, као и обавезе које се тичу предузимања мјера заштите налазишта и налаза. Уколико постоји непосредна опасност оштећења археолошких и других налаза, Завод привремено обуставља радове док се не изврши инспекција локалитета и док се, на основу актуелног закона, не изда одобрење за даље ископавање и истраживање археолошког налазишта (Закон о културним добрима, члан 54).

ПРИЛОГ 1

Образац број 1.

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ
Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа
ФОРМУЛАР
за подношење захтјева за издавање одобрења за археолошка ископавања и истраживања

Ред. број	I. ПОДАЦИ О ПОДНОСИОЦУ ЗАХТЈЕВА	
I.1	Назив установе	
I.2	Сједиште (адреса и поштански број)	
I.3	Број телефона	
I.4	Број факса	
I.5	Мејл (e-mail)	
I.6	Веб-адреса (web)	
I.7	Директор	

Ред. број	II. ПОДАЦИ О ПРОЈЕКТУ	
II.1	Назив локалитета	
II.2	Категорија/претходна заштита/евидентирано културно добро	
II.3	Назив пројекта/елабората	
II.4	Основни подаци о локалитету	
II.5	Врста истраживања	
II.6	Вријеме истраживања	
II.7	Обим истраживања	
II.8	Стање/угроженост локалитета	
II.9	Циљ истраживања	
II.10	Општи интерес за истраживањима	
II.11	Досадашња истраживања на локалитету	
II.12	Гдје се налази документација са претходних истраживања?	
II.13	Гдје се налази покретни археолошки материјал од претходних истраживања и у каквом је стању?	
II.14	Дјеловодни број и датум под којим су заведени извјештаји и/или документација са претходне кампање истраживања у установи која подноси захтјев	
II.15	Руководилац пројекта/истраживања	
II.16	Састав стручне екипе	
II.17	Консултанти	
II.18	Опрема	
II.19	Доказ о обезбијеђеним средствима за истраживање	
II.20	План и средства предвиђена за заштиту налаза и налазишта	
II.21	План и средства предвиђена за спровођење мјера превентивне заштите откривених покретних и непокретних археолошких налаза	
II.22	Гдје ће бити материјали и документација са истраживања?	

Слика 9: Образац захтјева за одобрење археолошких ископавања и/или истраживања

Носилац одобрења, који врши археолошка ископавања и истраживања, дужан је да одреди лице које ће руководити истраживачким радовима, а које мора да има високу стручну спрему из области археологије, одговарајуће искуство у организацији истраживања, те најмање двије године искуства на раду у теренским истраживањима. Лице које води подводна истраживања, поред већ наведених услова, потребно је да има ронилачко искуство и одговарајућу ронилачку лиценцу (најмање СМАС₂) (Правилник о археолошким истраживањима, члан 8). Руководиоци су обавезни да у периоду вршења истраживања редовно и уредно воде документацију о извршеним истраживачким радовима и предузетим мјерама заштите, да предузимају потребне мјере за физичко и техничко обезбјеђење подручја, објеката и налаза током и након истраживања, да информишу јавност о току истраживања, те да омогућавају вршење стручног надзора надлежним институцијама (Заводу).

Археолошко ископавање је сложен процес који се одвија у више међусобно повезаних етапа. Свака од њих захтијева пажљиво планирање, прецизно извођење и детаљну документацију. Оно представља уклањање и документовање свих слојева, творевина или контекста обрнутим редослиједом од редослиједа којим су настали, на највећој могућој површини (Barker 2000, 91). Према Renfrew и Bahn (2016, 110, 112), важна су два аспекта ископавања: временски и просторни. Временску димензију добијамо вертикалним ископавањем или откривањем вертикалног слиједа слојева, што нам омогућава разумијевање временског слиједа догађаја и добијамо стратиграфију. Просторну димензију добијамо хоризонталним истраживањем, тј. утврђивањем хоризонталних основа насеобинских нивоа или појединачних објеката, што нам омогућава реконструкцију налазишта контекст по контекст, заједно са свим налазима, дуго пошто оно буде уништено ископавањима (Вуковић: 2024: 134).

Основне етапе ископавања обухватају следеће фазе:

1. Припремна фаза

У овој фази дефинише се истраживачко питање, прикупљају се подаци о локалитету (историјски извори, топографске карте, предглед претходних истраживања) и спроводи се процјена потенцијала и ризика. Укључује ад-

министративне припреме (дозволе, финансирање, тимска организација), као и претходно наведене недеструктивне методе – рекогносцирање терена (површински преглед), геофизичка истраживања или аеро-фотограмetriја.

2. Теренска ископавања

Ова фаза обухвата физичко ископавање слојева земљишта уз строго поштовање стратиграфије. Рад се одвија по унапријед утврђеним јединицама (рововима, секторима, квадратима), а сваки контекст (нпр. слој, јама, зид) посебно се региструје. Подаци се прикупљају путем дневника, цртежа, фотографија и осталих дигиталних записа. Посебна пажња поклања се прецизном лоцирању свих налаза у простору (Слика 10).

3. Документација

Документација представља кључну етапу која осигурава да се подаци могу анализирати по завршетку теренског рада. Обухвата графичку, фотографску и текстуалну евиденцију, као и дигиталне моделе (нпр. фотограметријски 3D модели). Добра документација омогућава реконструкцију контекста чак и када је он физички уклоњен.

4. Обрада налаза

Након теренског рада, сви прикупљени налази пролазе кроз процес обраде и анализе. Ова етапа може обухватати и лабораторијске анализе (археозоолошке, археоботаничке, радиокарбонске, технолошке), као и укрштање резултата са другим изворима. Обрада налаза служи за одговарање на истраживачка питања постављена у припремној фази (Слика 11).

5. Интерпретација и публикација

Конечна етапа укључује синтезу прикупљених података и њихову интерпретацију у свјетлу постављених научних циљева. Резултати се публикују у виду извјештаја, студија или монографија, чиме се омогућава њихова провјера, критика и даље коришћење у научној заједници

(Rajkovača and Appleby, 2015). Непубликовање резултата истраживања експлицитно се сматра не само непрофесионалним, већ и неморалним (Drewett, 1999: 6), и потпуно је исто као да су подаци уништени. Такође, све чешће се инсистира и на доступности података јавности, у складу са принципима отворене науке и заштите културног наслеђа.

У зависности од сврхе, контекста и начина организације, археолошка ископавања могу се подијелити на неколико основних типова: археолошки преглед терена (рекогносцирање) и недеструктивне методе ископавања и истраживања (геофизичка истраживања и аероархеологија), те систематско, заштитно или спасилачко⁸, ревизионо, пробно ископавање и археолошки надзор (Правилник о археолошким истраживањима, члан 2). Систематска археолошка ископавања имају за циљ откривање цијеле површине локалитета, једног његовог дијела или одређене цјелине. Ова врста ископавања спроводи се у оквиру дугорочних истраживачких пројеката, са унапријед дефинисаним научним методолошким оквиром и за циљ имају свеобухватно проучавање археолошког локалитета, укључујући стратиграфију, архитектуру, артефакте, екофакте, како би се добио што потпунији увид у историју и функцију тог простора. Систематска ископавања се врше у облику квадратне или координатне мреже. Постоје два основна приступа систематском ископавању: метод широког ископа (када се отвара већа површина) и блок систем (гдје се између квадрата остављају контролни профили ширине 0,5 метара). И један и други метод имају своје предности и недостатке. Предност широког ископа је што откривамо цијели простор што се ископава, међутим на тај начин недостају подаци о вертикалној стратиграфији. Блок систем омогућава праћење и најмање промјене у вертикалној стратиграфији, али недостатак је да велики дио површине остане неистражен, те се, из тог разлога, обично приступа неком компромисном рјешењу. Када су у питању систематска ископавања објеката гдје унапријед знамо правац (црква, сакрални објекти), онда квадратну мрежу постављамо под углом од 45° од правца

8

У већини европских земаља више се не говори о „спасилачкој”, већ о превентивној археологији (Алексић 2023, 212–213). У нашој земљи ова област готово да не постоји, иако је правно формулисана. Нажалост, максимално се заобилази и избјегава што резултира масовним уништавањем локалитета.

Слика 10: Археолошка ископавања, локалитет Клашнице,
2007. године (Архива Музеја РС)

Слика 11: Анализа и обрада покретног материјала, 2007.
година (Архива Музеја РС)

Слика 12: Пробна археолошка ископавања, локалитет
Кочићево, март 2010. године (*Архива Музеја РС*)

Слика 13: Пробна археолошка ископавања, локалитет
Кочићево, март 2010. године (*Архива Музеја РС*)

Слика 14: Метро станица Синтагма, Атина, Грчка
(лична архива)

пругања објекта. Постављање квадратне мреже под углом од 45 степени у односу на познати архитектонски објекат, попут нпр. цркве, намерна је археолошка стратегија осмишљена да оптимизује видљивост архитектонских детаља, разјасни стратиграфске односе и потенцијално открије шири спектар повезаних карактеристика и контекста, што доводи до свеобухватнијег разумијевања локалитета. Систематска ископавања обично трају више сезона и укључују тим различитих стручњака (Слика 12). Спасилачка (заштитна) ископавања спроводе се у ситуацијама када је археолошко наслеђе угрожено грађевинским радовима, инфраструктурним пројектима или природним катастрофама. Циљ ових ископавања је брзо прикупљање и документација налаза прије него што локалитет буде трајно уништен. Иако често временски ограничена, ова ископавања морају испунити све научне и етичке стандарде. Ревизиона ископавања представљају врсту археолошког истраживања које се спроводи на локалитетима који су већ били предмет ранијих иско-

павања, али из различитих разлога захтијевају поновно испитивање. Ова ископавања могу бити покренута услјед нових научних питања, примјене савремених метода, потребе за провјером или корекцијом претходних интерпретација, због недовољне или неадекватне документације из старијих истраживања, али и ради заштите и конзервације. Пробна, или сондажна, ископавања представљају ограничене и унапријед планиране интервенције на археолошком локалитету, које се изводе у циљу добијања основних података о карактеру, очуваности и потенцијалу налазишта. За разлику од систематских ископавања, која имају за циљ потпуну или детаљну анализу локалитета, пробна ископавања служе као оријентациони корак – припрема за даља истраживања. Најчешће се спровode у виду ископних јединица, сонди, распоређених на кључним дијеловима терена гдје се избор локације базира на резултатима површинских проспекција, геофизичких снимања, историјских извора или топографских анализа. Поједини истраживачи сматрају да пробна археолошка ископавања нису поуздани извор података, те их, попут Филипа Баркер (2000, 79), критикују. Он наводи да мали ископи не пружају довољно информација, чак ни стратиграфских, јер стратиграфија може бити изузетно комплексна, те да се и код локалитета као што су римска налазишта (са грађевинама формализованог и стандардног изгледа), може десити да су та налазишта вишеслојна и да садрже објекте које је немогуће сагледати пробним ископавањима. Примјена метода детекције такве ситуације све је рјеђа, па се потреба за пробним ископима све више смањује. Како наводи Вуковић (2024: 154), пробна ископавања нису у потпуности напуштена и понекад јесу оправдана, поготово на локалитетима на којима из одређених разлога није могуће спровести геофизичку проспекцију, па не постоји други начин да се добију информације о ономе шта се налази испод земље. **Археолошка сонда** представља ископ мањих димензија у оквиру постављене или утврђене квадратне мреже или независно од ње. Ако је конфигурација терена таква да не можемо поставити квадратну мрежу онда се иста ни не поставља. Обиљежавање квадрата је битно због лоцирања налаза по хоризонтали и они се обиљежавају од сјеверозапада према југоистоку, у правцу казаљке на сату, а данас се за њихово лоцирање користи тотална станица. Најчешће димензије сонди су 5 x 5 метара, а основни циљ сондажних ископавања јесте утврђивање карактера налазишта (да ли се ради о насељу,

цркви, некрополи итд.), као и његове вертикалне стратиграфије и границе распрострањености. Код познатих локалитета сондажна ископавања врше се како би се утврдили и/или прикупили подаци за дефинисање одређених проблема организације простора или правца пружања некрополе, али у свим случајевима циљ сондирања јесте помоћ за што детаљније планирање систематских археолошких ископавања (Слика 13). Археолошки надзор је стручни и методолошки дефинисан облик посматрања и праћења извођења радова на терену, који се спроводи са циљем да се, уколико дође до откривања археолошких остатака, они благовремено евидентирају, заштите и, ако је потребно, истраже. Надзор се најчешће врши током грађевинских, инфраструктурних или комуналних радова на просторима за које постоји основана сумња или потврда да садрже археолошке остатке, али гдје претходна ископавања нису раније спроведена. Надзор подразумева присуство стручњака, археолога, на лицу мјеста, који визуелно прати ископавање земљишта и реагује уколико се открију археолошки налази или структуре. Један од примјера је изградња метроа у центру Атине (Грчка). С обзиром на то да је Атина један од најстаријих континуирано насељених градова свијета, свако дубље копање представља потенцијални сусрет са античким остацима. Археолошки надзор је био обавезан на свим станицама и дионицама тунела. На станицама попут Синтагме, Монастираки и Акрополиса, откривени су изузетни налази који обухватају хиљаде година историје, укључујући дијелове древних улица, кућа, гробаља, водовода и канализационих система. Неки од ових налаза су инкорпорирани у саме станице метроа (нпр. Синтагма, Слика 14), претварајући их у мини-музеје и показујући слојевиту историју града директно путницима, чиме су показали како се археолошко наслеђе може интегрисати у модерни урбани простор и учинити доступним широј јавности. На нашим просторима значајан је примјер изградње и модернизације аутопутева кроз Србију, попут дионице Коридора 10 и других аутопутева када се дуж траса које пролазе кроз плодне равнице и долине ријека (нпр. Мораве), које су биле густо насељене још од праисторије, вршио континуирани археолошки надзор од стране Републичког завода за заштиту споменика културе, Археолошког института и других регионалних завода. Откривена су бројна праисторијска насеља (од неолита до гвозденог доба), римске виле, некрополе и дијелови путева, а конкретни примјери укључују

налазе на трасама аутопута Е-75 и Е-80, гдје су обављана и заштитна ископавања након првих открића током надзора, а који су значајно допринијели разумијевању археолошке слике Србије, откривајући бројна непозната налазишта и дајући нове податке о континуитету насељавања.

У случају да на мјесту извођења радова није присутан надзор, а наишло се на археолошко налазиште или налазе, у складу са чланом 53 Закона о културним добрима РС извођач радова дужан је да одмах, без одлагања, прекине радове и обавијести надлежне институције (у нашем случају Завод), те да предузме мјере заштите налазишта или налаза те да се исти сачува на мјесту и у положају у коме су и откривени. Ко посједује археолошки налаз или збирку таквих налаза, мора имати доказ о њиховом поријеклу. Археолошки налази или археолошки остаци пронађени на површини земље, у земљи или у води, у власништву су државе, у нашем случају Републике Српске (Закон о културним добрима, члан 53).

Веома битан члан Закона јесте онај који говори о ископавањима без одобрења. Без одобрења Завода није дозвољено трагање за археолошким остацима ни у којем случају, а поготово не уз помоћ детектора метала и других техничких средстава која омогућавају проналажење археолошких налаза и структура испод површине земље. Ако се археолошка истраживања не обављају у складу са добијеним одобрењем, директор Завода доноси рјешење о обустављању радова и утврђује се рок за испуњење услова за наставак. Ако се у утврђеном року не испуне услови за наставак археолошких истраживања, институција доноси рјешење којим се поништава одобрење, уз обавезу носиоца одобрења да спроведе потребне мјере заштите налазишта и налаза. На наведено рјешење може се уложити жалба министарству док је његово рјешење коначно и против рјешења није дозвољена жалба, осим покретања управног спора тужбом пред надлежним судом. Жалба изјављена на рјешење директора Завода не одлаже извршење рјешења (Закон о културним добрима, члан 57).

По завршетку ископавања врши се привремена заштита налазишта, док се конзервација налазишта и налаза омогућава у периоду од двије године од завршетка одобрених теренских истраживања. У случају сложене конзервације, надлежна установа заштите посебним одобрењем утврђује рок за конзервацију налазишта и налаза (Закон о културним добрима, члан

12). У складу са чланом 13 Правилника о археолошким ископавањима, носи-лац одобрења који врши археолошка ископавања и истраживања дужан је да Заводу достави прелиминарни извјештај о извршеном истраживању у року од три мјесеца по завршетку радова, а у року од једне године извјештај са комплетном документацијом. У случају да се ради о истраживања која трају више година, прелиминарни извјештај се предаје најмање једном годишње, а извјештај о ископавањима након завршетка радова (Правилник о археолошким ископавањима, члан 14). Руководилац истраживања и његови овлашће-ни сарадници имају право првенства научне обраде и објављивања резултата истраживања у периоду од пет година од тренутка завршетка истраживања. Друга лица имају могућност објављивања уколико добију сагласност руко-водиоца истраживања (Правилник о археолошким ископавањима, члан 19). Прелиминарни извјештај о археолошким ископавањима и истраживањима треба да садржи основне податке о радовима, план налазишта с потребним бројем техничких и фотографских снимака, списак стручних лица која су обавила радове, период у коме су радови извршени, инвентар ископаних и нађених предмета, те утрошена средства и предузете мјере техничке зашти-те налазишта и налаза.

Финални извјештај археолошких ископавања и истраживања тре-ба да садржи текстуални дио у којем ће бити наведени сви подаци о учес-ницима (стручном руководиоцу и лицима која су учествовала у истражи-вањима), трајању и просторном обиму истраживања, методологији иско-павања, анализе архивске грађе из претходних ископавања и истраживања ако постоје, резултате истраживања, утрошена средства и предузете мјере техничке заштите налаза. Извјештај такође подразумијева прилагање гра-фичког дијела документације: смјештај налазишта на картографској подло-зи, геодетску позиционираност простора ископавања унутар катастарске честице, тлоцртни приказ и карактеристичне пресеке, избор фотографија налазишта прије, за вријеме и по завршетку ископавања, док у случају под-водних истраживања смјештај налазишта треба да буде позициониран на картографским подлогама одговарајућег мјерила (Правилник о археолошким ископавањима, члан 16).

Стручни извјештај, такође, садржи текстуални дио са подацима о свим ученицима у истраживањима, затим подацима о временском оквиру

трајања, као и просторном обиму истраживања, интерпретацију архивских података и претходних истраживања (ако постоје) и интерпретацију резултата, те графички дио са картографским смјештајем налазишта на подлози одговарајуће размјере, односно код подводних истраживања на картографским подлогама, пописом катастарских честица и катастарских општина и административних подручја на којима су локалитети позиционирани, односно када то није могуће GPS координате, те прегледном картом у одговарајућој размјери с мрежом теренског прегледа и избором фотографске документације са описима (Правилник о археолошким ископавањима, члан 17). Уколико се археолошка истраживања не обављају у складу са добијеним одобрењем, доноси рјешење о обустављању радова и утврђује рок за испуњење услова за наставак. Ако се у утврђеном року не испуне услови за наставак археолошких истраживања, доноси се рјешење којим се поништава одобрење, уз обавезу носиоца одобрења да спроведе потребне мјере заштите налазишта и налаза (Правилник о археолошким ископавањима, члан 18). Сва рјешења доноси и потписује директор Завода.

Технике ископавања

Археолошка ископавања представљају темељни процес у реконструкцији људске прошлости, пружајући директан увид у материјалне остатке некадашњих цивилизација и њихових активности. Како сам чин уклањања земље и откривања артефаката носи са собом одговорност прецизног документовања и интерпретације пронађених доказа, методологија ископавања игра кључну улогу у обезбјеђивању научне вриједности археолошких налаза и њиховом контекстуализацијом у времену и простору. Стога ћемо се у овом дијелу приручника фокусирати на компаративну анализу четири есенцијалне групе техника које се користе у савременим археолошким ископавањима: стратиграфске методе, квадратна метода, методе просторне анализе и примјена геофизичких метода.

Стратиграфске методе, утемељене на принципима геологије, омогућавају разумијевање временског слиједа слојева и односа међу њима, пружајући хронолошки оквир за интерпретацију налаза. Квадратна метода, са својом подјелом налазишта на прецизне просторне јединице, обезбјеђује контролу и организацију ископавања, као и прецизно лоцирање артефаката.

та, док методе просторне анализе, кроз детаљно снимање и статистичку обраду дистрибуције налаза, омогућавају реконструкцију активности и организације простора на локалитету. Коначно, примјена геофизичких метода, као недеструктивних техника, пружа драгоцене информације о подземним структурама прије и током ископавања, усмјеравајући и обогаћујући процес откривања.

Неизоставно је, свакако, нагласити да најефикаснији археолошки приступи често подразумевају интеграцију више различитих метода, јер комбиновањем стратиграфске контроле, прецизне просторне документације и увида добијених геофизичким истраживањима, археолози могу постићи свеобухватније и поузданије закључивање и извршити што квалитетнију интерпретацију (Barker, 2000; Harris, 2016).

Стратиграфија представља фундаментални концепт у археолошкој методологији, посвећен проучавању наслага или слојева који чине археолошки локалитет. Њен основни циљ је реконструкција хронолошког низа догађаја и процеса који су довели до формирања тих наслага (Слика 4). Стратиграфија се заснива на геолошком принципу суперпозиције, који постулира да се у неремећеним стратиграфским ситуацијама старији слојеви налазе испод млађих (Harris, 2016: 28).

У оквиру археолошког ископавања, стратиграфске јединице представљају основне аналитичке категорије које се користе за опис и евидентирање сваког појединачног контекста пронађеног на локалитету. Свака идентификована стратиграфска јединица добија свој јединствени број (број контекста) и третира се као самостална цјелина која захтијева посебан опис, цртеж, фотографију и детаљну анализу. Међу најчешћим стратиграфским јединицама издвајају се слојеви, јаме, зидови или структуре, рушевине и природне насlage, при чему слој представља наслагу тла, било природног или културног поријекла, која се може разликовати од околних наслага на основу своје боје, структуре, састава или садржаја. Примјери слојева укључују површински хумус, грађевински шут или насеобински нанос. Јама је облик нарушене стратиграфије која се одликује специфичним обликом и садржајем, а често има и одређену функцију, попут отпадне јаме, рударске јаме или гробне јаме, док зид или структура представља грађевински елемент који припада одређеној фази неког објекта. Анализа његовог односа са околним слојевима

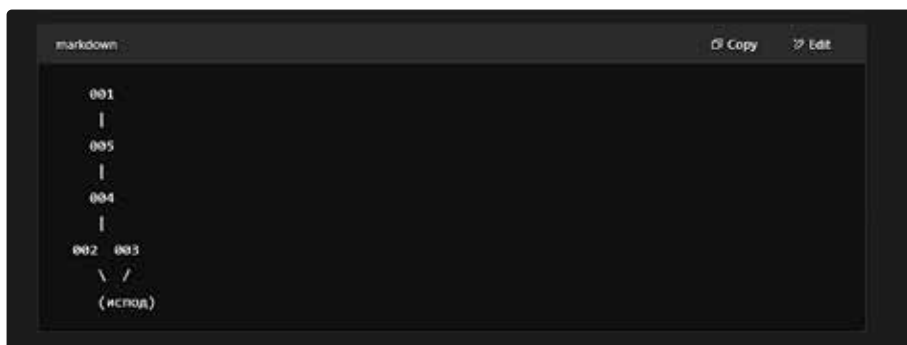
ма (на примјер, да ли пресијеца слојеве или је прекривен њима) омогућава његово датирање и разумијевање хронологије грађевинских активности. Рушевина представља наслагу грађевинског материјала која указује на рушење неког објекта. Положај рушевине, на примјер преко подне површине, може помоћи у датирању посљедње фазе коришћења објекта. Природне насlage представљају тло које није резултат директне људске активности, али је од великог значаја за разумијевање цјелокупног контекста локалитета, као и за хронолошку реконструкцију природних процеса који су претходили или пратили људске активности.

Значај стратиграфије можда је најбоље објаснити на контроверзном случају Шлимановог приступа и његове грешке у Троји. Наиме, Хајнрих Шлиман, богати њемачки предузетник и археолог „аматер“⁹, био је опсједнут проналажењем Хомерове Троје. Године 1870. започео је ископавања на брду Хисарлик у данашњој Турској, вјерујући да се баш ту налази остатак легендарног града. Шлиман је знао за концепт слојева, али његове методе су биле далеко од тадашњих стандарда, а поготово од модерних. Његов примарни циљ био је брзо пронаћи „Хомерову Троју“ и скривено благо, што је довело до деструктивног приступа. Због непознавања сложености локалитета Шлиман није схватио да Хисарлик није само један град, већ да се испод земље налази више узастопних градова, грађених један на другом, током хиљада година. Каснија истраживања идентификовала су најмање **девет главних слојева** окупације, означених римским бројевима од Троје I (најстарији) до Троје IX (најмлађи, римски град). У својој жељи да што прије дође до „Пријамове Троје“ (коју је погрешно смјештао у раније слојеве), Шлиман је прокопао огромне, дубоке канале/траншеје кроз центар брда, немилосрдно уништавајући горње слојеве, не водећи рачуна о детаљној документацији или очувању налаза из тих периода. За њега су ти слојеви били само „сметње“ док не дође до „праве“ Троје. Најпознатији примјер грешке у стратиграфији је откриће такозваног „Пријамовог блага“ 1873. године. Шлиман је тврдио да је злато, тј. благо, пронашао у слоју који је идентификовао као Троја II. Међу-

9 Шлиман је одбранио докторат из археологије на Сорбони, који му, рецимо, Нијемци никада нису признали. Лично имам проблем са појмом археолога „аматера“ или било каквог аматеризма гдје постоји доступно школовање. Радије бих користила појам „љубитељ археологије“. Разлог је најлакше објаснити на појму „доктора аматера“ – да ли би се ико одлучио обратити доктору аматеру?

тим, каснија истраживања и преиспитивање његових сопствених (лоших) записа показали су да је благо вјероватно дошло из ранијег слоја (Троја IIг или старији), који је био знатно старији од периода Тројанског рата (који се данас повезује са Тројом VIIа). Ово значи да је благо припадало култури која је живјела хиљадама година прије легендарног краља Пријама. Шлиманов рад, иако пионирски у проналажењу локалитета, постао је уџбенички примјер за то како не треба вршити ископавања. Његове грешке истакле су кључне аспекте модерне стратиграфије, а то су важност сваког слоја јер сваки за себе представља јединствено свједочанство о прошлости. Уништавањем слојева без детаљне документације, трајно се губе информације. Стога данас археолози детаљно биљеже сваки слој – његову боју, текстуру, садржај, границе са другим слојевима и положај свих артефаката унутар тог слоја. Такође, за разлику од Шлимановог брзог копања, модерна ископавања су спора и методична, како би се пажљиво идентификовао и документовао сваки слој. Исто тако, није довољно пронаћи предмет; кључно је разумјети његов стратиграфски контекст – у ком слоју је пронађен и у односу на шта се налазио. То даје предмету његово право значење. Шлиман је, упркос својим деструктивним методама, доказао постојање вишеслојног налазишта на Хисарлику. Међутим, тек су каснија, систематска истраживања Вилхелма Дерпфелда (његовог сарадника) и Карла Блегена (у 20. вијеку) прецизно дефинисала и документовала слојеве Троје, исправљајући Шлиманове грешке и коначно идентификујући Троју VIIа као највјероватнијег кандидата за Хомерову Троју, на основу хронологије и археолошких доказа о уништењу (Schliemann, 1874, 1875, 1890/1; Blegen et al, 1932–1938; Korfmann, 2004, 2006).

Како би се односи између различитих стратиграфских јединица јасно представили и разумјели, археолози користе Харисову матрицу (Harris matrix)¹⁰. Овај дијаграм визуелно приказује хронолошке односе између стратиграфских јединица, показујући шта се налази изнад чега, шта пресијеца шта, шта се преклапа или припада истом временском периоду. Харисова матрица је од кључног значаја за разумијевање развоја археолошког локалитета кроз вријеме и за реконструкцију низа догађаја који су се на њему одиграли.

Слика 15: Шематски приказ Харисове матрице

Као примјер стратиграфске ситуације, замислимо једноставан насеобински локалитет са неколико идентификованих стратиграфских јединица (Слика 15): површински слој савременог поријекла (контекст 001), рушевина зида од камена и малтера (контекст 002), подна површина која припада објекту чији је зид 002 (контекст 003), јама која пресијеца под 003 и рушевину 002 (контекст 004) и садржај те јаме који чине ископано земљиште, керамика и угаљ (контекст 005). Анализом ових података може се реконструисати следећи хронолошки редослијед догађаја: прво је постојао објекат са зидом (002) и подом (003), затим се објекат срушио, формирајући рушевину (002). У неком каснијем периоду ископана је јама (004) која је прошла кроз рушевину и под, након чега је јама била испуњена (005). На крају, преко свих ових наслага формирао се површински слој (001).

Оваква стратиграфска ситуација може се представити поједностављеном Харисовом матрицом у којој контекст 001 (површински слој) представља најмлађу јединицу која покрива све остале. Контекст 005 (садржај јаме) хронолошки долази након ископавања јаме (004). Сама јама (004) пресијеца под (003) и рушевину зида (002), што указује да је млађа од објекте јединице. Зид (002) и под (003) су истовремени или међусобно повезани, припадајући истом објекту. Све ове насlage леже на неистраженом, старијем слоју који у овом примјеру није добио свој контекст број.

Значај стратиграфије је изузетан јер омогућава реконструкцију редослиједа дешавања на локалитету, повезивање пронађених налаза са њихо-

вим специфичним контекстима, идентификацију различитих фаза изградње, коришћења и напуштања објеката, као и боље разумијевање процеса трансформације простора кроз вријеме, укључујући поновну употребу, рушење и насипање. Без поуздане стратиграфске анализе, археолошка интерпретација остаје фрагментарна и често лишена чврстог научног утемељења.

Поред употребе Harris Matrix-а, као кључног алата за разумијевање и документовање стратиграфских односа, археолози користе и друге технике, од којих се двије најчешће примјењују: ископавање по слојевима (*layer-by-layer excavation*) и ископавање по контекстима (*context-based excavation*). *Ископавање по слојевима* представља директну примјену принципа стратиграфије на сам процес ископавања. Након пажљивог идентификовања и дефинисања археолошких слојева на терену, сваки слој се уклања засебно, један по један, почевши од најмлађег према најстаријем. Током уклањања сваког слоја, сви пронађени артефакти и други налази прецизно се лоцирају и документују унутар тог специфичног стратума. Ова метода осигурава да се задржи вертикална контрола над налазима и омогућава директну корелацију између артефаката и стратиграфских јединица. Међутим, ископавање искључиво по арбитрарним или природним слојевима понекад може превиђети хоризонталне односе и функционалне цјелине које прелазе границе појединачних слојева. С друге стране, техника *ископавања по контекстима* ставља нагласак на уклањање археолошких јединица (контекста) као цјелина. Археолошки контекст може бити било који физички остатак људске активности који се може издвојити као засебна јединица, попут зида, јаме, гробне цјелине, нивоа пода или наслаге настале једним догађајем. Циљ је ископати сваки контекст у потпуности и документовати његове односе са сусједним контекстима прије него што се уклони. Ова метода посебно је корисна за разумијевање функционалних цјелина и секвенци догађаја на локалитету, јер омогућава праћење трагова људског понашања кроз простор и вријеме, без обзира на стриктне стратиграфске границе.

С обзиром на то да смо већ код навођења сондажног ископавања спомињали квадратну мрежу, овдје ћемо укратко покушати дати и њено објашњење. Наиме, квадратна метода ископавања представља једну од основних техника просторне контроле у археологији. Њена суштина лежи у подјели археолошког налазишта на мрежу мањих, квадратних јединица, познатих

као квадранти или мрежни систем. Ова систематична подјела омогућава археолозима прецизну контролу над ископаваним простором и олакшава документовање локације пронађених налаза. Како она функционише: прије почетка ископавања, површина налазишта прекрива се мрежом квадрата помоћу мјерних трака и кочића. Величина тих квадрата може варирати у зависности од величине и карактеристика налазишта, као и од истраживачких циљева. Уобичајене величине квадранта су од 1х1 метар до 5х5 метара, мада се могу користити и друге димензије. Често се користи комбинација различитих величина квадранта на истом налазишту, при чему се подручја од посебног интереса ископавају са мањим квадрантима. Сваки квадрант обиљежава се јединственом ознаком (нпр. комбинацијом слова и бројева), како би се омогућила прецизна референцирање простора током ископавања и касније анализе. Важност прецизног лоцирања налаза унутар квадранта од изузетног је значаја. Сваки пронађени артефакт прецизно се мјери и документује у три димензије (X, Y, Z координате) у односу на референтну тачку унутар квадранта. Традиционално се користе мјерне траке и висак, али се све више користе савремене технологије попут тоталних станица и 3D скенера за брже и прецизније тродимензионално снимање локације налаза. Ови подаци о локацији кључни су за каснију просторну анализу и реконструкцију активности на налазишту. Најчешће варијације квадратне методе су Wheeler-ова метода (ископавање квадрата уз остављање уских профилних зидова) и Open-area excavation (ископавање на отвореном простору), која представља ископавање већих, отворених површина, без остављања сталних профилних зидова.

Без обзира на одабрану технику ископавања, основа успјешног археолошког истраживања лежи у прецизном и свеобухватном документовању сваког аспекта ископавања. Ово укључује детаљне описе сваког идентификованог слоја и контекста, са информацијама о боји, текстури, саставу, границама, присуству налаза и другим релевантним карактеристикама. Цртежи профила и планова неопходни су за визуелно представљање стратиграфских односа и просторне дистрибуције налаза, јер пружају трајни запис о ономе што је ископано и омогућавају каснију анализу и интерпретацију. Фотодокументација обухвата фотографисање налазишта у различитим фазама ископавања, као и детаљно снимање слојева, контекста и пронађених артефаката, увијек са укљученом мјерном скалом и ознакама. Са развојем технологије, све већу

примјену налази тродимензионално снимање и моделовање. Коришћењем тоталних станица, GPS уређаја, ласерских скенера и техника фотограметрије, могу се креирати прецизни 3D модели налазишта, слојева и појединачних налаза. Ови модели пружају изузетно детаљну и интерактивну документацију, омогућавајући бољу визуализацију просторних односа и олакшавајући каснију анализу и презентацију резултата ископавања.

Резимирајући све горе наведено, прецизно документовање сваког слоја и налаза није само техничка потреба, већ и етичка обавеза археолога. Археолошко ископавање је деструктиван процес – једном када се слој укло-ни, он више не постоји. Стога, једино кроз пажљиво и детаљно документо-вање можемо осигурати да се сачувају информације садржане у тим униште-ним слојевима.

Након што су археолошки налази ископани и прецизно лоцирани, сљедећи кључни корак у процесу интерпретације прошлости је анализа њихове просторне дистрибуције. Метода просторне анализе у археологији представља скуп техника и приступа који се користе за испитивање образаца распореда артефаката, екофаката и структура унутар археолошких налазишта и између њих. Циљ ове методе је да се открију значајни просторни односи који могу пружити увид у људско понашање, друштвену организацију, еко-номске активности и коришћење простора у прошлости.

Начин на који су људи организовали свој простор и остављали за со-бом материјалне остатке није био случајан. Просторна дистрибуција артефа-ката може открити гдје су се одвијале специфичне активности (нпр. кување, производња алата, спавање), како су биле организоване поједине просторије или цијела насеља, које су биле зоне интеракције или специјализације, па чак и одражавање друштвене хијерархије и односа међу групама.

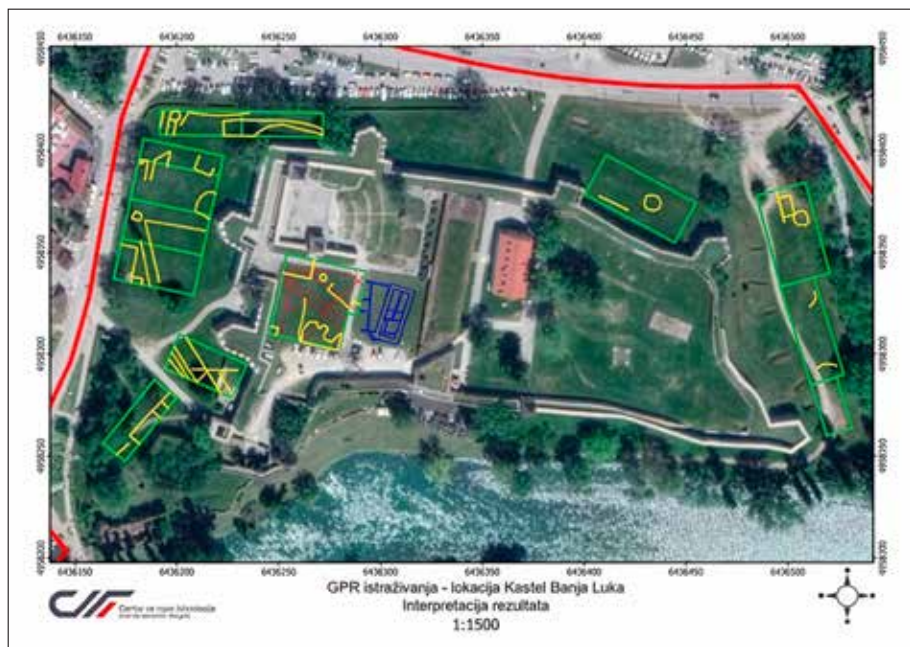
Прикупљање прецизних просторних података кључно је за успјеш-ну примјену метода просторне анализе. Током ископавања, ово се постиже прецизним тродимензионалним снимањем локације сваког налаза, доку-ментовањем хоризонталних односа између налаза и структура, фотогра-метријом и 3D моделирањем налазишта, те анализом просторних података након ископавања и прикупљања просторних података, након чега слиједи фаза анализе која често укључује коришћење ГИС (Географски информаци-они системи), статистичких метода за идентификацију кластера, образаца

дистрибуције и корелација, анализу односа између налаза и просторних варијабли и сл.

Недеструктивне методе у археологији су технике које омогућавају истраживање археолошких налазишта без физичког ископавања или, уже стручно објашњено, представљају скуп недеструктивних техника које се користе у археологији за откривање, картирање и карактеризацију подземних археолошких остатака без потребе за физичким ископавањем. Заснивају се на мјерењу физичких својстава тла и подземља, која могу бити промијењена присуством археолошких структура, закопаних предмета или других трагова људске активности, а омогућавају археолозима да „завире испод површине“ и идентификују потенцијалне археолошке карактеристике на ефикасан и неинвазиван начин. Резултати геофизичких истраживања обично се приказују у облику мапа или профила који показују варијације у мјереним физичким својствима, а археолози интерпретирају ове аномалије као потенцијалне индикаторе присуства закопаних остатака (Слика 16). Користи се неколико различитих геофизичких метода, од којих свака мјери другачије физичко својство тла: геомагнетна метода (магнетометрија), електрични отпор, георадар (Ground Penetrating Radar – GPR), сеизмичке методе, лидар (Light Detection and Ranging). Током самог процеса ископавања, геофизичке методе могу се примјенити за усмјеравање ископавања на основу сакупљених резултата геофизичких истраживања, верификацију геофизичких аномалија током ископавања, коришћење геофизичких метода за праћење напретка ископавања и идентификацију нових структура, интеграцију геофизичких података са подацима ископавања за креирање свеобухватних модела налазишта и побољшање интерпретације откривених структура и налаза.

Специјализоване методе ископавања

Иако су основна правила археолошке методологије универзално примјенљива на све типове локалитета, одређене врсте објеката и контекста захтијевају употребу посебно прилагођених техника ископавања и приступа. Оне су прилагођене специфичним карактеристикама и истраживачким циљевима различитих типова локалитета, омогућавајући археолозима да ефикасније и етичније истражују сложене остатке прошлости. У зависности од природе археолошког локалитета, археолог мора флексибилно прилагодити

Слика 16: Локалитет Кастел – резултати геофизичких
снимања 2019. године

ти технику и темпо ископавања, а често је неопходна и сарадња са стручњацима из других релевантних области. Тако, на примјер, имамо ископавања специјализованих области попут ископавања гробница и скелетних остатака, ископавања насеља и стамбених објеката, ископавања ритуалних и сакралних објеката, подводна ископавања. Свака од наведених специјализованих области, наглашава важност прилагођавања основних археолошких метода специфичним карактеристикама налазишта и постављеним истраживачким питањима.

Ископавање гробница и скелетних остатака представља посебно осјетљиво подручје археолошких истраживања. Етички приступи су од највеће важности, наглашавајући поштовање према људским остацима и културном наслеђу. Често је неопходна консултација са релевантним заједницама прије и током ископавања. Грбови и некрополе представљају изузетно значајне археолошке контексте који, осим информација о сахрањеним појединцима,

пружају драгоцене податке о погребним обредима, вјеровањима, друштвеној структури и материјалној култури једне заједнице. Просторно документовање гробних цјелина мора бити изузетно прецизно, обухватајући картирање положаја гроба, његове оријентације и димензија, као и детаљно евидентирање свих гробних прилога. Само ископавање скелетних остатака захтијева пажљиво уклањање земље око костију у анатомском редослиједу, уз посебну пажњу посвећену положају и оријентацији тијела и документовање положаја сваког коштаног елемента *in situ* (Слика 17 Некропола Кастел, Бања Лука)

Слика 17: Некропола Кастел, Бања Лука
(Архива Музеја РС)

Неколико је облика гробова које сусрећемо на археолошким локалитетима, а најчешћи су једноставни укопи у јами, под хумком или тумул, те зидане гробнице (од камена, опеке или дасака или балвана). При евидентирању гробова, два су основна начина сахрањивања: скелетно (костур) које се још назива и инхумација и паљевинско сахрањивање (када је покојник сахрањен након спаљивања). Приликом првог, скелетног начина сахрањивања, исте разликујемо по положају тијела које може бити у испруженом положају (на

леђима или грудима), згрченом (фетусном, на десном или лијевом боку) или у сједећем положају. Када је тијело покојника у испруженом положају, веома је битно обратити пажњу на положај руку – да ли су испружене уз тијело, прекрштене на грудима или на леђима, испод тијела и сл. Биљежимо оријентацију скелета (куда је лице окренуто, нпр. сјевер – југ), какву опрему има гроб, да ли је покојник покопан у дрвеном сандуку, деблу, или великим керамичким посудама (енеолит – Блиски исток, Крит; питоси, амфоре – за покоп дјецe) (Тежак Грегл, 2011). Понекад су се сахрањивали само поједини дијелови тијела и тада говоримо о парцијалним сахрањивањима. Такви укопи често представљају и тзв. секундарно сахрањивање јер се тијело прво остављало да иструне или да га животиње очисте, а потом се скупе само дијелови костију (лобања, мандибула, и сл.) и сахране уз одређене обреде. Символично сахрањивање без тијела покојника називају се кенотафима и чести су поготово у античкој Грчкој, када су подизани надгробни споменици палим борцима у тадашњим ратовима. Скелетни гробови могу бити и појединчани (Слика 18) и групни (када је више особа заједно сахрањено, што не значи да су сахрањени истовремено). Код паљевинских сахрањивања имамо неколико варијанти. Најчешће се примјењује у комбинацији са инхумацијом, што значи да се након спаљивања покојника, прикупља pepeo калцинисане кости, те се складиште у обичне јаме или керамичке посуде. Што се поспратних гробних прилога тиче, они се некад спаљују са покојницима, а некада се прилажу накнадно (Вуковић, 2024: 164–167).

Када је прикладно и етички оправдано, на терену се могу вршити основна антрополошка запажања о полу, старости и евентуалним патологијама или траговима трауме. Током ископавања води се детаљна документација која укључује антрополошке формуларе, прецизне цртеже и свеобухватну фотографску евиденцију сваког стадијума рада, гробни прилози се документују са посебном пажњом и евидентира се њихов однос према покојнику. За напредније биоархеолошке анализе, узимају се узорци тла, костију и других материјала за ДНК анализу, изотопске анализе и радиокарбонско датирање, пружајући драгоцене информације о животу и смрти појединаца и група у прошлости (нпр. Лепенски Вир).

Ископавање насеља и стамбених објеката често захтијева стратегије ископавања великих површина, попут *open-area excavation* и приступ

„слој по слој“ (стратум по стратум), како би се разумио распоред објеката и активности унутар цијелог насеља. Идентификација и ископавање грађевинских остатака, укључујући темеље, зидове, подне површине, огњишта, кровне конструкције, као и друге конструктивне елементе, захтијева пажљиво документовање грађевинских фаза и евентуалних преправки које су се дешавале током времена кориштења истих. Прецизна стратиграфска анализа од суштинског је значаја, с обзиром на то да насеља често евидентирају више фаза изградње и обнове. Анализа просторне организације домаћинства, распореда просторија и функционалних зона, као и дистрибуције артефаката унутар објеката, може открити много о свакодневном животу становника.

Гдје су се људи у праисторији насељавали? Гледајући од ране праисторије наовамо, прво су то били припећци – абриј и пећине (удубљена у стијенама или улази у пећине током палеолита), а затим су равничарска насеља, најчешће смјештена на обалама ријека, језера, мора (заштита, вода, риболов, саобраћај, комуникација), присутна у свим праисторијским периодима, а касније насеља на узвисинама или градине. Према врстама насеља, дијеле се на станишта или логоре, села, градове, рефугије итд. Од објеката током праисторијских периода сусрећемо јамске стамбене објекте, потпуно или дјеломично укопане у земљу, земунице и полуземунице (dwelling pits) (типичне за период млађег каменог доба или неолита). Најчешће су неправилног овалног или кружног облика, понекад састављеним и од више јама на различитим нивоима, док од надземног дијела објекта налазимо само трагове рупа у које су укопавали стубове или колце. Надземне куће су кружног, правоугаоног или трапезоидног облика са подницом од набијене земље, премазаном иловачом или поплочаном каменом или керамичким уломцима, зидовима начињеним од плетера са двосливним кровом од шибља, грања, сламе, трске итд. Сојенице су колибе подигнуте изнад воде на дрвеним платформама које носе стубови (Слика 19). Првобитно се сматрало да су сојенице грађене на самој води, док се данас сматра да су биле на обалама, а да су издизане на стубове због могућности поплава. Уопштено, насеља могу бити једнослојна и вишеслојна, што значи да је исто мјесто насељавано кратко или дуго, некад и вијековима. Ископавање огњишта, јама за одлагање отпада и других кућних елемената (подница, зидова, складишних јама, радних површина и сл.) пружа директне доказе о економији, исхрани и свакодневним активностима. Јаме су уједно и

Слика 18: Гроб 1, локалитет Кастел 2019 (*Архива Музеја РС*)

Слика 19: Археолошки парк неолитско-сојеничко насеље
Тузла

Слика 20: Подводна ископавања у ријеци Врбас, локалитет
Звечај, Бања Лука, 2019 (*Фотографија: А. Чавић, Архива
Музеја РС*)

најбројнији објекти у насељима (Тежак Грегл, 2011). Савремена археологија све више користи дигиталне методе попут фотограметрије, 3D моделирања и ГИС-а за реконструкцију архитектуре и просторне расподеле објеката унутар насеља. Узорковање за археоботаничке и зооархеолошке анализе кључно је за реконструкцију околине и исхране становника насеља.

Ископавање ритуалних и сакралних објеката који укључују храмове, светилишта, олтаре, депое, као и често суптилне трагове култних активности, захтијевају посебан приступ у ископавању. Методологија се фокусира на пажљиво документовање симболике, оријентације објекта и постојања посебних структура попут олтара или култних јама. Идентификација специфичних архитектонских елемената, попут олтара, жртвеника, културних јама и храмова, од примарног је значаја. Трагови ритуалних пракси, попут остатака паљења, жртвовања или полагања дарова, могу пружити увид у вјеровања и обичаје прошлости. У ископавању ових локалитета често се користе интердисциплинарне анализе, укључујући археоботаничке, изотопске и хемијске анализе остатака горива, тамјана или ритуалних пића. Интерпретативни изазови су значајни, посебно када сакрални објекти немају очигледне архитектонске елементе, па је неопходно разумјети контекст кроз суптилне индикаторе, као што су концентрисани депозити, необичне комбинације налаза, трагови ватре или симболички предмети.

Подводна археологија је посебно изазовна и веома популарна у посљедње вријеме, али и изузетно значајна грана археологије која се бави истраживањем објеката и локалитета који се налазе под водом, укључујући потопљена насеља, бродоломе, пристаништа, мостове и путеве. Веже се углавном за приобална подручја, али ни језера ни ријеке не смију бити занемарени. Специфични изазови подводног окружења, попут ограничене видљивости, притиска, струја и температуре, захтијевају употребу специјализоване опреме и техника роњења, укључујући ронилачку опрему и подморнице са даљинским управљањем (ROV), аквалунге, подводне камере и вакуумске пумпе за уклањање седимента. Документација се води и под водом, користећи посебне табле са скалом, технике подводног цртања, методе подводног картирања и документовања, укључујући фотограметрију под водом, сонар и 3D акустичко снимање. Само ископавање под водом често се врши контролисаним уклањањем седимента уз помоћ усисавача (dredge) и других специјализова-

них алата/апарата. Изузетно је важно да се извађени предмети одмах ставе у услове контролисане влажности, јер њихово сушење на атмосферском ваздуху може довести до брзог распадања, те конзервација подводних налаза захтијева специфичне поступке за стабилизацију и њихово очување. Подводна археологија представља сложен подухват који захтијева тим стручњака са лиценцама за роњење, као и значајну логистичку подршку у виду бродова, лабораторија и често сарадњу са институцијама за заштиту поморске баштине. Прије неколико година Бања Лука је била у центру свјетске пажње управо захваљујући подводном проналаску – средњевјековном мачу нађеном забоденим у камену, у ријеци Врбас, симболично названим „Бањалучким Екскалибуром“ (Врачар, Панцић, 2020: 6–17) (Слика 20).

Документација и биљежење података

Документација представља темељ сваког археолошког истраживања, без којег прикупљени подаци не би могли бити адекватно систематизовани, сачувани нити касније подвргнути свеобухватној интерпретацији. С обзиром на инхерентну деструктивност археолошког ископавања, једини поуздан начин да се археолошки контекст очува за будуће генерације истраживача јесте кроз педантно и прецизно документовање сваког аспекта теренског рада. Значај квалитетне документације је немјерљив. Без ње, археолошко ископавање губи своју научну вриједност, претварајући се у неповратни чин уништења прошлости без могућности за каснију верификацију и интерпретацију. Детаљна и прецизна документација омогућава поновну анализу прикупљених података од стране будућих истраживача, пружа основу за компаративне студије са другим локалитетима, олакшава укључивање резултата истраживања у шире историјске и културне контексте, и што је најважније, обезбјеђује транспарентност, те омогућава провјере цјелокупног истраживачког процеса. У том смислу, кључне методе теренске документације обухватају писану евиденцију, графичке представе, фотографску документацију и геопросторно обиљежавање (Renfrew and Bahn, 2016: 45; Рајковача и Епљи, 2015: 9–10).

У складу са Законом о културним добрима Републике Српске (2022) припремљен је Правилник који овлашћује директора Завода да пропише начин вођења документације археолошких ископавања и истраживања, укључујући обрасце и њихов садржај (Правилник о археолошким ископавањима и истраживањима РС, бр. 114). Правна основа за доношење овог правилника

почива и на Закону о републичкој управи, који дозвољава да се правилницима детаљније регулишу законске одредбе, а директор их доноси уз сагласност министра. На основу анализе прописа Европске уније, утврђено је да не постоје директни прописи ЕУ који би уређивали ову област, те се стога прописи ЕУ у овом случају не примјењују. Доношење наведеног правилника имало је за циљ да се спроведу одредбе Закона о културним добрима које се тичу вођења документације о археолошким ископавањима и истраживањима, да се прецизније утврди процедура за добијање дозволе за археолошка истраживања, као и шта мора да садржи документација која прати та истраживања. Наведеним правилником прописани су конкретни обрасци, садржај и начин вођења документације о археолошким ископавањима и истраживањима, надлежност за издавање одобрења за археолошка истраживања, одговорност за вођење документације и подношење извјештаја, као и шта та документација мора да садржи. Правилником су прописани и изглед и садржај сваког појединачног обрасца који се односи на основне податке о археолошком налазишту, као и све што мора бити евидентирано у дневнику археолошких ископавања и документацији о неструктивним методама детекције.

Наративна документација чини окосницу евидентирања теренских података (Гарашанин и Гарашанин, 1953). Она обухвата детаљне теренске дневнике – дневник о археолошком рекогносцирању (Образац 2 Правилника, Слика 21) и дневник археолошких ископавања (Образац 3 Правилника, Слика 22), као и низ стандардизованих формулара: формуларе за откопне слојеве (Образац 4, Слика 23), нивелмански дневник (Образац 5, Слика 24), фото-дневник (Образац 6, Слика 25), попис посебних налаза (Образац 7, Слика 26), попис узорака (Образац 8, Слика 27), подаци о гробовима (Образац 9, Слика 28), списак кеса сакупљеног материјала (Образац 10, Слика 29) и теренски инвентар (Образац 11, Слика 30). Кроз ове обрасце се биљеже низ кључних информација, од описа археолошких контекста попут слојева, јама, зидова или гробова, преко прецизних датума и услова рада, до евиденције коришћених метода и алата, имена свих учесника у ископавању, те положаја и карактеристика пронађених налаза. Дневник археолошких ископавања води се на дневном нивоу и садржи опис спроведених радова, детаљан опис истраживаних слојева, као и опис околности и услова под којима су откривене и истраживане археолошке структуре. У дневнику се такође мора назначити

повезаност и однос са осталим елементима документације (члан 5 правилника о документацији). Документација о неструктивним методама детекције, попут аеропроспекције и геофизичких истраживања, обухвата извјештај о обављеним истраживањима који садржи податке о руководиоцу и стручној екипи, детаље о простору на коме су радови изведени, циљеве истраживања и постигнуте резултате. Саставни дио документације је и одговарајућа техничка документација, као и фото-документација која укључује фотографије налазишта снимљене на почетку, током и на крају спроведених истраживања (члан 6 правилника о документацији). Јасноћа, систематичност и прецизно датирање ове документације су од суштинског значаја, јер она представља основу за све наредне анализе и интерпретације откривених остатака.

ПРИЛОГ 2

Образац број 2 – Археолошко рекогносцирање

ОСНОВНИ ПОДАЦИ	
Број картона	Датум описивања
НАЗИВИ И РЕФЕРЕНЦЕ	
Мјесто	Општина
КАРТОГРАФСКИ ПОДАЦИ	
Ознака мјеста	Координате
КАТАСТАРСКИ ПОДАЦИ	
Катастарска парцела	Адреса
ПОДАЦИ О ЛОКАЛИТЕТУ	
Врста локалитета	Врста рекогносцирања
ОКВИРНО ДАТОВАЊЕ	
ОПИС ЛОКАЛИТЕТА	
ТЕХНИЧКА И ФОТО-ДОКУМЕНТАЦИЈА	
План-топографски	Фото-документација
СМЕШТАЈ	
Смештај налази	Дисловидан број
ИЗВОР ПОДАКА И ИНФОРМАЦИЈА О ЛОКАЛИТЕТУ	

ИНСТИТУЦИЈА КОЈА ОБАВЉА РЕКОГНОСЦИРАЊЕ
ПРИЈЕДЛОГ МЈЕРА ЗАШТИТЕ
ГРАФИЧКИ И ДРУГИ ПРИЛОЗИ
Исјечак топографске карте
Снимци фотографије налазишта
Цртежи/фотографије покретног археолошког материјала

Слика 21: Образац дневника о археолошком рекогносцирању

Техничка документација допуњује писану кроз визуелне представе ископаних јединица и подразумеива приказивање положаја налазишта на топографској карти у размјери 1:25.000, ситуациони план налазишта са обиљеженим истраживаним површинама у одговарајућој размјери, цртеже

основа у одговарајућој размјери, цртеже профила у размјери од 1:25 до 1:10, цртеже пресека у размјери од 1:25 до 1:10, као и цртеже детаља у размјери од 1:10 до 1:1. За сложеније архитектонске остатке користе се изометријски и аксонометријски прикази који пружају тродимензионални увид у њихов изглед. Посебна пажња посвећује се и цртању пронађених налаза, посебно оних који су значајни за даљу анализу, попут керамике, алата и накита. Израда ових цртежа може бити ручна или дигитална, при чему се често користе геодетски инструменти како би се постигла максимална прецизност (Баркер, 2000).

ПРИЛОГ 3

Образац број 3.

Назив пројекта:
Локалитет:
Руководилац:
Дневник попуњено:

Дневник

Датум:
Екша:

Слика 22: Образац дневника археолошког ископавања

Фотографска документација (Слика 25) има незамјенљиву улогу у документовању свих фаза археолошког рада (Баркер, 2000). Она подразумева систематско фотографисање контекста прије, током и након завршетка ископавања, документовање налаза *in situ* (на њиховом првобитном мјесту открића) (Слика 32), као и израду микрофотографија за детаљнију анализу мањих елемената. У неким случајевима, примјењује се и фотограметрија која омогућава креирање прецизних 3D модела. Од изузетне важности је да свака фотографија буде прописно обиљежена кључним информацијама попут броја контекста, датума снимања и оријентације, па за те потребе водимо посебан фотодневник.

У савременој археологији, геопросторна документација постаје све значајнија. Користе се геодетска снимања уз помоћ GPS уређаја и тоталних станица за прецизно лоцирање свих откривених елемената на локалитету. Географски информациони системи (ГИС) користе се за комплексну просторну анализу прикупљених података, док употреба дронова и фотограметрије омогућава израду ортофотопланова и детаљних 3D реконструкција терена и археолошких структура. Ови савремени алати омогућавају не само прецизно позиционирање, већ и интеграцију свих прикупљених података у јединствену дигиталну базу (Новић 2011; Handzic, M., Pandzic, I., 2023; Вуковић 2024).

Образец број 8 – Попис узорака

[illegible]

Образец број 9.

Назив пројекта:
Локалитет:
Руководилац:

Совлада		Клидранг:		Свој	
Број гроба		Стратификас јединица			
Повећан		Цијел		Поремеђи	
Апсолутна висина		Апсолутна дубина			
Оријентација		Иницијални			
					
Опис		Укори		Цртежи	
Палили					
Фотографије		Цртеж скелета			
					

76 | ЧИТАЊЕ ПРОШЛОСТИ

ПРИЛОГ 12

Образац број 12 – Подаци о археолошком налазишту/локалитету

Назив:		Карта:	
Мјесто:			
Општина:			
Катастарска парцела:			
Хронолошке и културне одреднице:		Координате: X = Y =	
Карактер налазишта/локалитета:		Евиденциони бр. у централном регистру:	
Основни подаци о налазишту/локалитету			
Година истраживања:		Врста истраживања:	
Установа која врши истраживања	Број рјешења/дозволе	Руководилац радова	
Заштита непокретног добра	Заштита покретних налаза	Чување покретних налаза	

Слика 31: Образац са подацима о археолошком налазишту/
локалитету

Обрада и анализа података

По завршетку теренских ископавања, археолошки налази се преносе у контролисане лабораторијске услове, гдје започиње сложен процес њихове обраде и анализе. Ова фаза представља кључни корак у настојању да се разумије функција, хронологија, технолошке карактеристике и културни значај пронађених предмета. Док теренска истраживања пружају неопходан контекст налаза, њихова детаљна анализа омогућава археолозима интерпретацију аспеката свакодневног живота, производних активности, трговинских односа и друштвених структура у прошлости, што значи да, тек кроз њихову стручну обраду налази, у ствари, добијају своје значење и постају извори вриједних информација (Renfrew and Bahn, 2016: 45).

Први корак у анализи представља пажљива систематизација пронађеног материјала. Основни кораци у обради налаза започињу темељним чишћењем и конзервацијом. Налази се пажљиво ослобађају земље и других наслага механичким или хемијским путем, при чему се користе различите технике прилагођене материјалу од кога је пронађени предмет израђен. Материјал се након ископавања обично пере, а потребно га је добро осушити прије паковања. Веома је опасно спаковати влажан материјал, због могућности појаве буђи и других нежељених посљедица. Материјал се најбоље суши на ситима, постављеним на држаче, ради бољег струјања ваздуха. Препоручује се да се материјал суши у хладовини (Вуковић, 2017: 37, и даље, Вуковић 2024: 172). Када је материјал сув, врши се тријажа: одвајају се различите класе налаза – керамика, камен, кост и др., посебно пакују и

складиште док се некад, већ на терену, могу обавити анализе. Данас, приликом чишћења треба водити рачуна да се артефакти не очисте превише прије стручне анализе, како би се сачували микроскопски остаци, нпр. трагови хране и/или чак соли у керамици (Панцић, et al. 2024: 1) или крв на оруђу, а који могу пружити додатне информације (Renfrew and Bahn, 2016: 103–104). Уколико је предмет оштећен или фрагментиран, приступа се примарној конзервацији како би се зауставили процеси даљег пропадања и осигурала његова стабилност за даљу анализу. Овај процес подразумијева разврставање налаза према различитим критеријумима, укључујући материјал од кога су израђени (као што су керамика, камен, метал, стакло, кост или органски материјали), њихов тип (попут судова, оруђа, накита, архитектонских елемената или културних предмета), претпостављену функцију (производну, домаћинску, ритуалну, војну), те њихове стилистичке и технолошке карактеристике. Уз ову класификацију, сваки налаз подлијеже детаљном опису који обухвата његове димензије, технику израде, орнаментiku, степен очуваности, боју, видљиве трагове употребе и евентуалне поправке. На основу ових прецизних описа формирају се типолошки системи – каталогизација – који представљају драгоцјено средство за препознавање културних образаца и праћење њихових промјена кроз вријеме. Сваком пронађеном налазу додјељује се јединствени инвентарни број који га трајно повезује са тачним контекстом његовог открића. У каталогу (картон) се евидентирају кључне информације, попут врсте предмета, материјала израде, димензија, боје, технике израде, постојања орнаментике и степена очуваности.

Визуелна документација (скице, цртежи, фотографије) обезбјеђује се кроз цртање и фотографисање артефаката. Цртежи се израђују у одговарајућој размјери, најчешће 1:1, пратећи утврђене стандарде за сваку врсту налаза. Фотографисање се обавља у контролисаним условима освјетљења, уз обавезно присуство размјере и идентификационе етикете (Rajkovača and Appleby, 2015) (Слика 33). Класификација и типологија представљају сљедећи важан корак. На основу морфолошких карактеристика, стилских обиљежја и техничких аспеката израде, налази се разврставају у прецизно дефинисане типове. Ова типолошка класификација омогућава препознавање културних образаца који су карактеристични за одређене периоде или групе, праћење

слика 32: Површински материјал, рекогносцирање 2009.

Слика 33: Цјепач на масивном облутку, Пећине і Клашнице, Лакташи, 1983, инвентарни број: RB313, средњи палеолит (?)

развоја облика артефаката кроз вријеме и поређење налаза са различитих археолошких локалитета (Renfrew and Bahn, 2016: 104).

Хронолошка анализа често се ослања на типолошке карактеристике артефаката, посебно керамике, која често служи као релативан индикатор времена. Поређењем са добро датираним примјерцима, могуће је процијенити приближну старост слојева или објеката у којима су пронађени одређени налази.

Функционална и технолошка анализа има за циљ да утврди првобитну намјену предмета (на примјер, да ли је ријеч о керамичкој чаши, вретену или оруђу) и да разумије технику његове израде (ручна израда, употреба калупа, грнчарског кола или ливење). У случају налаза од органских материјала, често се спроводе и хемијске и микроскопске анализе како би се добиле детаљније информације о њиховом саставу и употреби.

У археолошким истраживањима најчешће се анализирају различите врсте материјала. Физичко-хемијске анализе имају за циљ утврђивање састава материјала, попут метала, керамике, стакла или боја. Камени артефакти, коришћени за израду алата и у архитектури, свједоче о доступним ресурсима и технолошком знању. Кости и шкољке, коришћене као алат или украси, могу бити индикатори исхране, занатских активности и трговинских веза. Керамика, као изузетно чест налаз, пружа кључне податке о хронологији, трговини, производним техникама и начинима исхране (Vuković, 2017). Метални предмети, укључујући оружје, алат и накит, важни су за проучавање технологије обраде метала и друштвеног статуса. Мање чести, али значајни су налази од стакла, текстила, дрвета и коже, који доприносе реконструкцији свакодневнице. Изотопске и ДНК анализе, које се примјењују на људским и животињским остацима, могу пружити увид у исхрану, миграције и здравствено стање древних популација. Археоботаничке и археозоолошке анализе, које укључују микроскопско испитивање биљних и животињских остатака, доприносе разумијевању праисторијске флоре и фауне, те односа човјека према њима. Ове лабораторијске анализе често откривају информације које нису видљиве голим оком и могу, на примјер, указати на поријекло сировина или скривене трагове употребе, омогућавајући реконструкцију вегетације, пољопривреде, исхране, лова, сточарства и обредних пракси. Датирање археолошких налаза представља још један важан аспект анализе и може бити релатив-

но (засновано на типолошким карактеристикама и стратиграфском контексту) или апсолутно (коришћењем научних метода, попут радиокарбонског датирања, термолиминисценције, дендрохронологије и других). Изотопске анализе пружају увид у поријекло, исхрану, миграције и животну средину древних популација. XRF и PIXE спектрометрија користе се за одређивање хемијског састава различитих материјала (Pandzic et al., 2024: 4–5), што може указати на технолошке процесе и изворе сировина. Поред датирања, контекстуализација је кључна за разумијевање значења налаза (Palavestra 2011). Она подразумева сагледавање налаза у односу на њихов шири археолошки, културни и природни амбијент – унутар истог локалитета, у поређењу са блиским локалитетима, и у односу на постојеће историјске изворе, уколико постоје. Геофизичка и геоархеолошка истраживања, укључујући геофизичке методе, попут магнетометрије и георадара, геоморфологију, седиментологију и микроморфологију, пружају информације о подземним структурама и процесима формирања тла (Vukadinović, 2011). Коначно, дигитална археологија користи ГИС системе, 3D моделирање, фотограметрију и дигиталне базе података за просторну анализу, реконструкцију и колаборацију у истраживању.

На основу свеобухватне анализе прикупљених података приступа се интерпретацији резултата. Ова фаза има за циљ тумачење функције пронађених предмета и њихове улоге у свакодневном или обредном животу, разумијевање друштвених структура (ко је користио одређене предмете и у ком контексту), реконструкцију економије и трговине (поријекло материјала може указати на шире везе и размјене), као и дефинисање идентитета заједница (кроз културне особине, умјетнички израз и технолошки напредак). Важно је нагласити да интерпретација не представља крајњи циљ истраживања, већ служи као полазна основа за формулисање нових хипотеза, поређења са другим налазима и публиковање резултата (Johnson, 2008). Ова фаза захтијева критички приступ, узимање у обзир свих релевантних налаза, њиховог контекста и ширих историјских околности. Савремена археологија све више интегрише интердисциплинарне методе у свој рад, превазилазећи традиционалне оквире ископавања и анализе налаза. Сарадња са стручњацима из природних наука, техничких дисциплина и хуманистике омогућава свеобухватније разумијевање прошлости. Овакви приступи не само да допуњују археолошке податке, већ често откривају информације које нису видљиве

конвенционалним методама. Значај интердисциплинарних приступа доприноси бољем разумијевању технолошког нивоа друштва, односа са природном средином, културних и економских веза, миграција и трансформација кроз вријеме. Интердисциплинарна сарадња чини археологију модерном и комплексном науком која интегрише податке са терена, лабораторије и дигиталних анализа у јединствену слику прошлости (Vuković, 2024).

Етички и правни аспекти археолошких ископавања

Након што смо се упознали са основним појмовима археологије као науке која истражује материјалне остатке прошлости, њеним развојем као дисциплине и основним методолошким приступима, природно се намеће питање: шта заправо представљају материјални остаци које она проналази и зашто су они толико значајни да заслужују научну пажњу и посебну заштиту? Управо ти остаци, свједочанства минулих времена и људских цивилизација, улазе у домен **културних добара**, појма који ћемо детаљније размотрити у наставку. Археолошко наслеђе, како га дефинише Срејовић (1996), обухвата све те материјалне трагове из прошлости човјечанства који имају научну и културну вриједност и стога заслужују да буду сачувани и проучени.

У нашем Закону о културним добрима Републике Српске („Службени гласник РС“, бр. 38/22, члан 5), културна добра се дефинишу као ствари и творевине материјалне и нематеријалне културне баштине од општег интереса за Републику, које стога уживају посебну заштиту утврђену овим законом. Дјелатност заштите и коришћења ових добара сматра се питањем од општег интереса, а остваривање тог интереса обезбјеђују како сама Република, тако и јединице локалне самоуправе (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 5). Ово начело потврђује и Закон о култури Републике Српске који истиче да је култура, укључујући откривање, проучавање и очување културног наслеђа, дјелатност од општег интереса („Службени гласник РС“, 38/22, чл. 3). Локалне самоуправе играју кључну улогу у заштити археолошког наслеђа, што по-

казује и израда посебних приручника са смјерницама за њихово дјеловање у овој области (нпр. Српобrnja, 2020). Циљеви заштите културних добара су вишеструки и обухватају идентификовање, документовање, проучавање и презентовање културних добара и њихових вриједности. Тежи се интегралном приступу очувању ових добара, као и њиховој заштити и очувању ради преношења будућим генерацијама у њиховом изворном или затеченом облику. Закон наглашава потребу за стварањем неопходних услова за очување културних добара и предузимање потребних мјера за њихово одржавање. Један од циљева је и обезбјеђивање услова за одрживо кориштење културних добара, у складу са њиховим изворним или новим одговарајућим намјенама, док је крајњи циљ и даље очување трајних виталних вриједности друштва, његовог квалитетног развоја и унапређења живота. Важан аспект је и ширење сазнања о вриједностима и значају културних добара, као и стварање услова да, према њиховој намјени и значењу, служе за реализацију културних, образовних и научних потреба појединаца и друштва. Закон такође има за циљ неговање културне разноликости кроз унапређење стања и вриједности свих врста културних добара, подстицање креативности и разумијевања различитих култура и културних слојева, те успостављање сталног дијалога међу културама и религијама. Коначно, међу циљевима је и спречавање радњи којима би се директно или индиректно могла промијенити својства, облик, значење и изглед културног добра и тиме угрозити његова вриједност, као и спречавање противправног промета културних добара и вршење надзора над њиховим извозом и увозом (Закон о културним добрима РС, 38/22, 38/22, члан 6).

Културна добра разврставају се у двије врсте: **материјална и нематеријална** културна добра. Материјална културна добра се даље, према физичким, умјетничким, културним, научним, археолошким, историјским, етнолошко-антрополошким и другим својствима, разврставају на: **непокретна и покретна** културна добра.

Покретна културна добра, као **материјална културна добра**, могу бити археолошки, геолошки, ботанички, зоолошки, зоографски, етнографски, етномузиколошки, технички, културно-историјски предмети и умјетничка дјела или збирке тих предмета и дјела, које је створила природа или је створио човјек својим радом од праисторије до данас. Покретним културним добром могу се прогласити ријетки производи природе (минерали, руде,

биљна врста, животињска врста) и производи људског рада (оруђе, оружје, одјевни предмети, украсни предмети, производи кућне радиности, производи занатства, традиционални музички инструменти, умјетничка остварења, нумизматичка грађа, предмети, документи и друга свједочанства о појавама и процесима у друштву, животу и обичајима људских заједница, животу и дјелу истакнутих личности, историјским збивањима, културном, научном, политичком, економском, техничком развоју, као и предмети који свједоче о развоју природе и људских заједница кроз историју), те збирке, легати или фондови (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 18). Конкретно, покретна културна добра, у складу са чланом 18 актуелног Закона о културним добрима, су: музејска грађа, архивска грађа, филмска грађа, умјетничка дјела, стара и ријетка књига, те остала грађа од археолошког, историјског, етнолошког и умјетничког значаја, технички или документарни предмет, природни примјерци или збирке, који свједоче о људском стваралаштву и развоју природе. У **материјална непокретна културна добра** спадају споменици културе, просторне културно-историјске цјелине, археолошки остаци и налазишта, знаменита мјеста, културни предјели, а веома је битно нагласити да заштићена околина непокретног културног добра ужива заштиту као и само културно добро (Закон о културним добрима РС, 38/22, 38/22, члан 11). Археолошки остаци су, као непокретно културно добро, грађевине, конструкције, групе грађевина, вишеслојни локалитети, споменици, те врсте контекста у коме се они налазе, као и било какви други непокретни трагови човјековог дјеловања из прошлости, а који се налазе на површини земље, у самој земљи или у води, чије проучавање доприноси реконструкцији историје човјечанства и његовог односа према природном окружењу, за које су археолошка ископавања или открића главни извор информација, а који су старији од 100 година и за које се може претпоставити да имају својства културног наслеђа. У складу с наведеним, као непокретно културно добро, археолошко налазиште представља локалитет на површини земље, под земљом или водом, на којој су се некада дешавале људске активности и сачувани су облици материјалних доказа у вези са тим (Закон о културним добрима РС, 38/22, 38/22, члан 15).

Нематеријално културно добро, као врста културног добра има својства да представља праксу, приказе, изразе, знања, вјештине, те са тиме повезане покретности и културне просторе, а које заједнице, групе и појединци

преносе са генерације на генерацију, које поново и стално стварају као одговор на своје окружење, однос са природом и историјом и препознају их као дио свог културног наслеђа, а то им даје осјећај идентитета и континуитета. Стога нематеријалним културним добром могу се прогласити: језик и говор, усмена предања, књижевност и други облици језичког изражавања, извођачка умјетност, традиционална музика, пјесма и игра, свједочанства догађаја о појавама и процесима у друштву који свједоче о развоју природе и друштва од праисторије до данас, знања и друштвене праксе о обичајима, обредима и свечаностима и вјештине стечене на основу тога, вјештине које се односе на традиционалне занате, оригинални поступци и начини израде умјетничког дјела, те оригиналне и традиционалне праксе из гастрономије (Закон о културним добрима РС, 38/22, 38/22, члан 20). Вриједно је истаћи да је појам нематеријалног културног добра, као посебне категорије, први пут изричито уведен и дефинисан новим законом 2022. године, у складу са међународним стандардима и прописима у области културе.

Није сваки предмет, као ни локалитет, именован као културно добро. Да би добио статус културног добра, предмет или локалитет треба да се валоризује. У зависности од његовог значаја, надлежна установа заштите (Завод, Архив и сл.) има задатак да прикупи све релевантне податке и изврши процјену добра које ужива претходну заштиту (ако постоји), на основу чега израђује детаљан елаборат о утврђивању културног добра. Овај елаборат је кључни документ и обавезно садржи назив и врсту добра, његов опис и вријеме настанка, прецизне податке о локалитету на којем се добро налази, укључујући границе заштићене околине и релевантне катастарске податке. Такође, елаборат садржи податке о власнику добра, резултате спроведених истраживања са детаљном валоризацијом, дефинисану зону заштите, као и мјере заштите које су неопходне за чување, одржавање и коришћење добра и његове околине. У елаборату се наводи и доказ о поријеклу добра, као и списак покретних добара која се налазе у оквиру непокретног добра и чине са њим функционалну цјелину. За непокретна културна добра од изузетног значаја која су у власништву Републике, елаборат садржи и приједлог правног лица које ће бити надлежно за управљање, чување, одржавање, заштиту и стручни надзор над тим добром. Изузетно, уколико се ради о културном добру за које се не може са сигурношћу утврдити поријекло, у елаборату се умје-

сто доказа о поријеклу уноси изјава подносиоца иницијативе или власника добра. Уз елаборат се прилаже и мишљење власника, заинтересованих органа и организација, или доказ о јавном оглашавању у трајању од 30 дана ради прикупљања мишљења о намјери и намјени коришћења добра, као и о могућности спровођења предложених мјера заштите (Закон о културним добрима РС, 38/22, 38/22, 38/22, члан 36). Након спроведене процедуре утврђивања категорије културног добра, надлежне установе заштите предлажу доношење званичног акта о проглашењу културним добром. Уз наведени приједлог, обавезно се доставља и комплетан елаборат о утврђивању културног добра. Одлуку о проглашењу културног добра од изузетног значаја доноси Народна скупштина Републике Српске, док одлуку о проглашењу културног добра од великог значаја доноси Влада Републике Српске. За остала непокретна културна добра проглашење врши Завод за заштиту РС, а за остала покретна и нематеријална добра проглашење врше Архив или надлежне установе заштите. Директори надлежних усанова заштите доносе рјешење о проглашењу културног добра. Уколико је културно добро повезано са заштићеном природом или природом која би могла да стекне такав статус, уз приједлог за проглашење прилаже се и мишљење Завода о мјерама заштите и границама заштићене околине, у складу са прописима који регулишу заштиту и очување природе. Акт о проглашењу културног добра доставља се власнику културног добра и јединици локалне самоуправе на чијој се територији добро налази. За непокретна културна добра, акт о проглашењу се доставља и органу управе надлежном за послове катастра, који је дужан да изврши упис статуса непокретног културног добра у катастар непокретности, у складу са законом који уређује област премјера и катастра. Одлуке о проглашењу културних добара од изузетног и великог значаја објављују се у „Службеном гласнику Републике Српске“ (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 37.) Акт о проглашењу културног добра, у зависности од његове врсте и категорије, садржи основне податке о културном добру, а који се налазе у самом елаборату. Неизоставни дио акта су катастарски подаци, прецизно дефинисане границе заштићене околине и зоне заштите, као и утврђена категорија културног добра и све неопходне мјере за његову заштиту. За непокретна културна добра од изузетног значаја која су у власништву Републике, акт садржи и назив правног лица надлежног за управљање, чување, одржавање, заштиту и стручни надзор. Састав-

ни дио акта о проглашењу непокретног културног добра је и списак покретних предмета који са њим чине умјетничку, историјску, визуелну и функционалну цјелину. Уколико се збирка предмета или материјала проглашава за покретно културно добро, саставни дио акта о проглашењу је детаљан списак предмета са идентификационим ознакама, фотографијама и описом сваког појединачног предмета у збирци (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 38). Мјере заштите културног добра, које су саставни дио акта о проглашењу, прописују услове чувања, одржавања и коришћења добра. Такође, утврђују се техничко-заштитне мјере безбједности које имају за циљ заштиту добра од оштећења, уништења и крађе. Мјере заштите регулишу и доступност културног добра јавности, могућност и начин његовог коришћења, као и ограничења и забране располагања културним добром и његове употребе, у складу са законом. Поред тога, прописују се ограничења, односно забране извођења одређених грађевинских и других радова на самом добру, као и ограничења, односно забране извођења радова који могу довести до промјене облика терена и коришћења земљишта у оквиру заштићене околине културног добра, као и до промјене његове намјене. У одређеним случајевима, мјерама заштите може се предвидјети и уклањање грађевинског или другог објекта чије постојање угрожава заштиту или коришћење културног добра. Важно је напоменути да се мјере заштите утврђују и за заштићену околину непокретног културног добра, а уклањање објеката који угрожавају културно добро спроводи се у складу са прописима који регулишу област експропријације (Закон о културним добрима РС, 38/22, 38/22, члан 39). Надлежне установе заштите имају обавезу да редовно прате стање сваког културног добра и да најмање једном у пет година изврше његову ревалоризацију како би се утврдило да ли су и даље на снази разлози за његову заштиту и да ли су постојеће мјере заштите адекватне. Такође, надлежне установе су дужне да евидентирају и пријаве надлежним органима све незаконите активности које се спроводе на заштићеним добрима. Кроз процес и програм дигитализације свега што се односи на одређено културно добро, надлежне установе заштите континуирано прате стање културних добара и спроводе даље активности на њиховој заштити, истовремено успостављајући и водећи свеобухватан информациони систем о културним добрима (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 40). Надлежна установа заштите може предложити престанак

статуса културног добра уколико је утврђено да је културно добро потпуно уништено или тешко оштећено, а не постоје релевантни подаци или довољно остатака за његову реконструкцију, или уколико реконструкција није могућа на истом локалитету на којем се добро налазило, а то је од суштинског значаја за његов културно-историјски значај. Престанак статуса се такође може предложити уколико је културно добро утврђено и проглашено на основу нетачних података о његовим својствима и значају. У таквим случајевима, надлежне установе заштите предлажу доношење одлуке о престанку статуса културног добра. На сам акт о престанку статуса културног добра примјењују се исте одредбе које се односе на доношење, достављање и објављивање акта о проглашењу културног добра. Одлуке о престанку статуса културног добра од изузетног и великог значаја такође се објављују у „Службеном гласнику Републике Српске“ (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 41).

Културна добра разврставају се у неколико категорија. Прву категорију чине културна добра која су уписана на листу свјетске баштине. Другу и трећу категорију чине културна добра од изузетног значаја, односно од великог значаја. Четврту категорију чине остала културна добра. Поступак категоризације културних добара, који се заснива на критеријумима утврђеним овим законом, детаљније се прописује правилником који доноси Министар просвете и културе (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 22). Културно добро које се налази на листи свјетске баштине је оно добро које посједује изузетан значај и које је од стране надлежних међународних институција препознато као важан дио културно-историјског и природног наслеђа човјечанства, те је стога уписано на једну од листа свјетске баштине (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 23). Културно добро се вреднује као добро од изузетног значаја уколико испуњава најмање један од следећих критеријума: да има посебан значај за историјски, културни и духовни развој друштва; да представља јединствене или ријетке примјерке стваралаштва свога времена; да свједочи о пресудним историјским догађајима и личностима и о њиховом дјеловању у културној и националној историји; да посједује изузетну историјску, етнографско-антрополошку, археолошку, природњачку, умјетничку или естетску вриједност; или да има значајан утицај на развој друштва, културе, науке и технике (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 24). Према Закону, културно добро се вреднује као добро од великог значаја уколико

испуњава најмање један од сљедећих критеријума: да је значајно за одређено подручје или раздобље; да свједочи о друштвеним или природним појавама, односно условима друштвено-економског и културно-историјског развоја народа у одређеним раздобљима; или да свједочи о значајним догађајима и истакнутим личностима из историје, науке и културе конститутивних народа и националних мањина Републике (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 25). Остала културна добра су она добра која представљају вриједност од посебног значаја за одређено географско подручје и која свједоче о догађајима у вези са културно-историјским и друштвено-економским развојем тог подручја, односно завичаја (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 26).

Заштита културних добара, као и добара која уживају претходну заштиту, остварује се кроз управно-правне радње и друге мјере прописане овим законом, уз поштовање важећих међународних прописа. Обезбјеђивање заштите културних добара и добара под претходном заштитом такође се постиже на основу прописа који регулишу области просторног планирања и уређења простора, изградње објеката, заштите природе и заштите животне средине, чиме се осигурава свеобухватан приступ очувању културног наслеђа. (Закон о културним добрима, 38/22, чл. 27). Ипак, у пракси се заштита археолошког наслеђа често своди на реаговање након „инцидента“ током градње, умјесто на превентивно дјеловање. Археологија у Србији, на примјер, и даље претежно функционише као спасилачка дјелатност, умјесто да се развија у правцу принципа превентивне археологије, иако је држава преузела обавезе у том смјеру, док код нас у Републици Српској изостају скоро сви облици археологије. Недостатак доступних података о археолошком наслеђу на одређеној локацији у поступку планирања често се тумачи као одсуство археолошких вриједности, те се тако археолошко наслеђе суштински заобилази у изради планске документације (Алексић, 2023). Наведени проблеми указују на потребу да се заштита наслеђа мора боље интегрисати и у друге науке, попут просторног планирања, као и у развојне пројекте.

Дјелатност заштите културних добара обухвата широк спектар активности усмјерених на очување и промоцију културног наслеђа. Ове активности укључују истраживање, евидентирање и документовање добара која уживају претходну заштиту, као и већ проглашених културних добара. Такође је од великог значаја стручно и научно проучавање и валоризовање култур-

них добара, као и спровођење археолошких ископавања и истраживања која доприносе бољем разумијевању прошлости. Процес предлагања и утврђивања добара за културна добра је кључан корак у њиховој заштити, праћен вођењем регистара и свеобухватне документације о културним добрима. Дјелатност заштите подразумева и пружање стручне помоћи власницима и корисницима културних добара у њиховом чувању и одржавању, као и старање о њиховом коришћењу у сврхе које су одређене овим законом. Прописивање, спровођење и праћење примјене мјера заштите културних добара од суштинског је значаја, као и пројектовање и извођење мјера техничке заштите непокретних културних добара. За покретна културна добра, дјелатност заштите обухвата прикупљање, сређивање, чување, одржавање и коришћење. Такође се прикупљају подаци о несталим и отуђеним културним добрима у циљу њиховог проналаaska и повраћаја. Један од важних аспеката је издавање публикација о културним добрима и резултатима рада на њиховој заштити, као и излагање културних добара и организовање предавања и других видова културно-образовне дјелатности. На крају, дјелатност заштите културних добара укључује и све друге послове утврђене овим законом и прописима донесеним на основу њега (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 28). Дјелатност заштите и коришћења културног добра, као и добра које ужива претходну заштиту, спроводи се у складу са врстом и категоријом културног добра. Завод је надлежан за обављање дјелатности из члана 28 наведеног Закона за непокретна културна добра и непокретна културна добра која уживају претходну заштиту, укључујући и њихове заштићене околине. Архив и надлежне установе заштите одговорни су за обављање дјелатности из члана 28 за покретна културна добра и нематеријална културна добра, као и за покретна и нематеријална добра која уживају претходну заштиту. Страна физичка и правна лица могу учествовати у дјелатности заштите културних добара на територији Републике Српске, али за то је потребно одобрење надлежних усанова заштите, чиме се осигурава контрола и квалитет рада на заштити културног наслеђа (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 29).

Заштита културних добара успоставља се кроз два основна поступка: утврђивањем претходне заштите и утврђивањем и проглашавањем добра културним добром. Надлежност за спровођење поступка успостављања претходне заштите, као и поступка утврђивања и проглашавања културног добра,

припада установама заштите у чијој је надлежности чување, заштита, обрада и коришћење добра које је предмет поступка, а прописује се посебним правилником који доноси министар (Закон о културним добрима РС 38/22, члан 32). Поступак успостављања претходне заштите и проглашавања културног добра покрећу надлежне установе заштите, било по службеној дужности, било на основу иницијативе других правних или физичких лица, а које имају обавезу да, у року од 60 дана од дана пријема иницијативе, у писаној форми достави одговор подносиоцу иницијативе (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 33).

Претходна заштита се успоставља за добро за које постоји претпоставка или процјена да посједује културну вриједност и уводи се на основу стручног приједлога који сачињава овлашћено лице након непосредног увида у стање добра, анализе доступне документације и узимања у обзир других релевантних чињеница које се тичу тог добра. Директор надлежне установе заштите доноси званично рјешење о успостављању претходне заштите, које треба да садржи основне идентификационе податке о добру, укључујући податке о локалитету, назив, катастарску честицу и општину (уколико је ријеч о непокретном добру), као и информације о власништву, кориснику, односно посједнику. Поред тога, рјешење треба да садржи кратак опис, сажето објасњење претпостављених својстава културног добра, превентивне и интервентне мјере заштите које се налажу, као и јасно дефинисан рок до којег добро уписано у евиденциони лист ужива претходну заштиту. У изузетним случајевима рјешење о претходној заштити може се донијети по скраћеном поступку у ситуацијама када постоји основана претпоставка да оно може бити уништено, оштећено или да може нестати. Донијето рјешење доставља се власнику добра и јединици локалне самоуправе на чијој се територији добро налази и против њега може да се уложи жалба министру у року од 15 дана од дана пријема. Рјешење министра је коначно и против њега није дозвољена жалба, али се може покренути управни спор пред надлежним судом (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 34).

У року од три године од успостављања претходне заштите, надлежне институције заштите имају обавезу детаљно истражити и валоризовати добра која уживају ову врсту заштите, те предложити његово утврђивање за културно добро, уколико се утврди да за то постоји основ. Када је у питању

претходна заштита на археолошком налазишту, тај рок се изузима и може трајати до завршетка свих археолошких истраживања и ископавања, док се на археолошком резервату претходна заштита успоставља на неодређено вријеме због специфичне природе и значаја таквих локалитета. Претходна заштита престаје да важи оног дана када се донесе акт о проглашењу културног добра, истеком прописаног периода трајања претходне заштите, или уколико надлежне установе заштите утврде да добро ипак не садржи својства која су неопходна за његово утврђивање као културног добра (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 35).

Културно добро се штити и чува у складу са својом основном намјеном и одредбама предвиђеног закона, на начин којим се поштује његов интегритет и штити његова културна вриједност. Власник културног добра има обавезу да обезбиједи стручне и техничке мјере заштите и чувања прописане члановима 39 и 43 Закона о културним добрима РС, као и да спроводи превентивну заштиту културног добра (Закон о културним добрима РС, 38/22, 39, 43). Уколико нису могући одговарајући услови за чување културног добра код власника, надлежне установе заштите могу одредити да се то добро преда или уступи на трајно или привремено чување другом правном или физичком лицу које може обезбиједити адекватне услове (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 42).

Мјере техничке заштите на заштићеном непокретном добру обухватају превентивне мјере, конзервацију, рестаурацију, санацију, реконструкцију и ревитализацију. Превентивне мјере заштите имају за циљ спречавање оштећења или уништења које може настати дјеловањем природних сила, физичких, хемијских или биолошких узрочника, пожара, експлозија, кварова инсталација, услед масовних окупљања, групних посјета или вандализма. Завод је надлежан за утврђивање превентивних техничких мјера и начина њиховог спровођења. Мјере техничке заштите и други радови који могу проузроковати промјене облика или изгледа непокретног културног добра, или утицати на његова својства, могу се предузимати само уколико су утврђени услови за њихово извођење, прибављена сагласност на просторно-планску и техничку документацију у складу са законом, прибављена сагласност на студију о процјени утицаја новоизграђених структура на културна добра у тангентној зони, као и потребни услови и одобрења на основу прописа о пла-

нирању и уређењу простора и изградњи објекта. Ове мјере техничке заштите примјењују се и у случају радова на заштићеној околини непокретног културног добра, као и добра које ужива претходну заштиту (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 43).

Радове на заштићеном непокретном добру, који су предвиђени пројектом, могу изводити установе заштите и друга правна лица која имају одговарајући стручни кадар и неопходну опрему. Завод је надлежан за давање сагласности на пројекте и документацију за извођење радова на непокретним заштићеним добрима, као и за вршење стручног надзора над извођењем тих радова (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 45). Уколико се радови изводе без утврђених услова за предузимање мјера техничке заштите или без претходно добијене сагласности на пројекат и другу документацију, издаје се рјешење о забрани даљег извођења радова и налаже рушење, односно враћање објекта у првобитно стање, и то о трошку инвеститора. У случају да се радови не изводе у складу са одобреним пројектом и документацијом, рјешењем се може наложити привремена обустава радова и одредити рок за испуњење услова за њихов наставак. На ова рјешења која издаје директор Завода може се уложити жалба министру док је рјешење министра коначно и против њега није дозвољена жалба, али се може покренути управни спор пред надлежним судом. Важно је напоменути да жалба на рјешење директора Завода не одлаже његово извршење (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 46). Инвеститор има обавезу да у року од 15 дана од дана завршетка радова на заштићеном непокретном добру о томе обавијести Завод који је затим дужан да у року од 30 дана од дана пријема обавјештења изврши преглед и провјеру на лицу мјеста и записнички утврди да ли су радови изведени у складу са одобреним пројектом и документацијом. Уколико Завод утврди да радови нису изведени у складу са пројектом, директор Завода доноси рјешење којим ће наложити инвеститору да у одређеном року изведене радове усагласи са пројектом. Уколико инвеститор не поступи по овом рјешењу, Завод ће надлежном инспекцијском органу поднијети захтјев за рушење, односно за враћање објекта у првобитно стање, и то о трошку инвеститора. На рјешење директора Завода може се уложити жалба министарству надлежном за послове просторног уређења, грађевинарства и екологије у року од 15 дана од дана пријема рјешења, а рјешење овог министарства је коначно

и против њега није дозвољена жалба, али се може покренути управни спор пред надлежним судом. Жалба на рјешење директора Завода не одлаже његово извршење (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 47). Инвеститор је дужан да достави примјерак цјелокупне пројектне и друге документације Заводу, која трајно остаје у његовој архиви. О предузимању мјера техничке заштите и извођењу других радова на заштићеном непокретном добру и његовој заштићеној околини, инвеститор је такође дужан да обезбиједи вођење документације у складу са овим законом и да по завршетку радова преда примјерак те документације Заводу (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 48). Услови чувања, одржавања и коришћења заштићених добара, као и утврђене мјере заштите, обавезно се уграђују у просторно-планску документацију. Завод је дужан да достави све релевантне податке о културно-историјском и природном наслеђу носиоцу припреме просторно-планске документације, у складу са прописима који уређују област просторног уређења и грађења. У процесу доношења и усвајања просторно-планске документације, Завод даје своју сагласност, али и стручно мишљење о нацрту планова, које се обавезно прилаже приликом њиховог разматрања и доношења (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 49).

Премјештање заштићеног непокретног добра на нову локацију може се дозволити само изузетно и под условом да за то постоје оправдани разлози који се не могу избјећи. Дозволу за премјештање, у зависности од категорије културног добра, издаје онај орган који је донио акт о проглашењу добра заштићеним (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 50). Мјере техничке заштите које се примјењују на покретним и нематеријалним културним добрима обухватају конзервацију и рестаурацију, као и начин њиховог смјештаја и излагања. Ове мјере се могу предузети тек након што се обаве детаљна претходна истраживања коришћењем физичко-хемијских и других релевантних метода. Циљ ових истраживања је утврђивање хемијског састава материјала од којих су добра израђена, технологије и технике њихове израде, тренутног стања културног добра и узрока његовог пропадања. На основу резултата ових истраживања, утврђује се најприкладнија метода или техника за извођење мјера техничке заштите. О свим изведеним радовима и њиховим резултатима води се детаљна документација (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 52).

Најпознатији примјер премјештања заштићеног непокретног добра имамо у случају изградње бране Грнчарево и формирања Билећког језера, шездесетих година XX вијека, што је довело до потапања старог тока ријеке Требишњице и читавих села. Манастир Добрићево (село Добрићево) и Црква Покрова Пресвете Богородице у Јасењу, налазили су се у долини Требишњице. Манастир Добрићево, према предањима, потиче из XIII вијека, иако су сигурнији његови подаци из XVIII вијека. Године 1965. извршен је изузетно сложен и захтјеван конзерваторско-грађевински подухват када је манастирска црква, са својим зидовима, фрескама и архитектонским елементима, пажљиво демотирана камен по камен, а затим премјештена и поново подигнута на новој локацији, на узвишењу изнад новоформираног језера. Овај случај представља један од најимпресивнијих примјера спасавања културног наслеђа у бившој Југославији када се и десио док се истовремено, потапањем Билећког језера изгубило огромног археолошко богатство, укључујући римско насеље Леусинија у Панику, које је било највеће такво налазиште у БиХ. Други примјер је камени мост на Жепи (Вишеград, Босна и Херцеговина) изграђен у XVI вијеку (1574. или 1577), као задужбина великог везира Јусуфа. Првобитно се налазио на ријеци Жепи, притоци Дрине, у близини Вишеграда. Познат је и по приповијетки Иве Андрића „Мост на Жепи“. Изградња Хидроелектране Бајина Башта на Дрини и стварање вјештачког језера Перућац шездесетих година XX вијека условили су његово измјештање јер би потапањем ријеке Жебе, мост био трајно потопљен. Мост је 1967. године демотиран, сваки камен је нумерисан, а затим је премјештен на нову локацију, неколико километара даље, на обали Дрине, близу ушћа Жебе у Дрину, поред главног пута Вишеград – Рогатица. Процес је био изузетно компликован због величине и структуре моста. Овај подвиг је симбол настојања да се спаси вриједно културно наслеђе, али и подсјетник на то да велики развојни пројекти често доносе и неповратне губитке. Иако су сви наведени подухвати успјели да спасу саме објекте од физичког уништења, увијек постоји дебата о томе колико се у таквим случајевима губи од њиховог оригиналног контекста и „духа мјеста“ који су неодвојиви дио њихове културне вриједности.

Археолошка ископавања и истраживања археолошких налазишта могу обављати искључиво установе заштите, научноистраживачке или високошколске установе које имају одговарајуће студијске програме у области

археологије. Завод је надлежан за издавање одобрења за спровођење археолошких ископавања и истраживања, као и за вршење стручног надзора над реализацијом издатих одобрења. Одобрење се може издати надлежној установи заштите, научноистраживачкој или високошколској установи уколико посједује добро сачињен пројекат истраживања археолошког налазишта, располаже одговарајућим стручним кадром и неопходном опремом, те има обезбијеђена финансијска средства за спровођење истраживања и мјера заштите самог налазишта и пронађених налаза. Уколико је за спровођење истраживања неопходно ограничити редовно коришћење подручја или добра које ће бити предмет истраживања, уз захтјев за издавање одобрења мора се доставити и доказ о међусобно регулисаним односима између установе која спроводи истраживање и власника или корисника тог подручја или добра. Изузетно, одобрење за археолошко ископавање и истраживање може се донијети по скраћеном поступку уколико постоји основана претпоставка да добро може бити уништено, оштећено или да може нестати усљед непредвиђених околности (Закон о културним добрима РС, 38/22, члан 52).

Осим своје неспорне научне димензије, археолошка истраживања носе са собом и значајну етичку и правну одговорност. Рад са културном баштином, посебно када укључује људске остатке, сакралне објекте или објекте који су од посебног значаја за одређене заједнице, мора се темељити на високим стандардима професионалне етике и бити у потпуном складу са важећом законском регулативом. Савремена археологија континуирано се удаљава од колекционарских и експлоататорских приступа, усмјеравајући се ка одговорном, транспарентном и друштвено укљученом дјеловању, што одговара савременим теоријским правцима у археологији који инсистирају на друштвеној одговорности научног рада.

Етички принципи у археологији подразумијевају дубоку свијест о потенцијалним посљедицама истраживачког рада на сам културни локалитет, на живе заједнице које га доживљавају као дио свог историјског, духовног или симболичког идентитета, као и на ширу јавност која има неоспориво право на своје наслеђе. Кључни принципи етичког понашања укључују избјегавање непотребног уништавања археолошких остатака, дубоко поштовање према људским остацима, обезбјеђивање транспарентности у свим фазама рада и приликом објављивања резултата истраживања, његовање сарадње са другим

стручњацима и релевантним заједницама, као и активно супротстављање илегалној трговини културним добрима и нелегалним ископавањима. Професионалне археолошке организације често усвајају строге етичке кодексе који детаљно дефинишу обавезе истраживача, посебно у контексту контроверзних налаза или осјетљивих тема и који служе као морални компас за археологе, усмјеравајући их да поступају са интегритетом, поштовањем и одговорношћу према прошлости у садашњости за будућност. Кључни елементи археолошких етичких кодекса су дужност археолога да буду чувари археолошког наслеђа, што подразумева његову заштиту, очување и одговорно управљање за добробит свих људи. Кодекси захтијевају дубоко поштовање културних вриједности, традиција и вјеровања локалних и аутохтоних заједница повезаних са археолошким налазима. Већина кодекса изричито забрањује учешће у комерцијалној трговини археолошким артефактима како би се спријечила пљачка налазишта, уништавање контекста и подривање научног и јавног интереса за баштину. Стручњаци су у обавези да резултате свог истраживања учине доступним широј јавности кроз јавно образовање и доступност, што укључује предавања, публикације и друге иницијативе. Подаци и налази треба да буду доступни за даље научно проучавање, у складу са правилима о приватности и осјетљивости, да се обезбиједи адекватно дугорочно чување археолошких материјала, записа и архива, као и да се континуирано ради на обуци и едукацији како би се одржао висок ниво стручности и осигурало радно окружење без дискриминације и уз поштовање достојанства свих укључених.

Савремени приступи у археологији све више истичу значај укључивања локалних заједница као равноправних партнера у процесу истраживања и тумачења прошлости. Ова сарадња може имати различите облике, укључујући учешће локалног становништва у самим ископавањима или едукативним активностима, размјену знања, усмених предања и традиције која може значајно допунити археолошке податке, као и заједничку бригу о очувању културног наслеђа. Овакав приступ, познат као колаборативна или заједничка археологија, има за циљ да резултати истраживања буду доступни, разумљиви и од директне користи за заједницу која живи у близини или је историјски повезана са том баштином. Управо је подизање свијести о значају археолошког наслеђа на локалном нивоу и активно укључивање локалних заједница и власти кључно за успјех његове заштите (в. у Црнобрња, 2020).

Археолошка дјелатност је у већини држава стриктно регулисана посебним законима и прописима који прецизно дефинишу ко има право да врши археолошка ископавања, под којим условима се истраживање може спроводити, које су обавезе истраживача у погледу документације, чувања и публикавања пронађених налаза, као и процедуре за заштиту, реституцију и излагање културне баштине. Систематичност и примјена научне методологије у археологији одувijek су били од суштинског значаја – још у првим домаћим приручницима (нпр. Гарашанин и Гарашанин, 1953) истакнута је потреба за стручно вођеним ископавањима, а савремени уџбеници (Вуковић, 2024) настављају да наглашавају значај темељне документације и аналитичког приступа. У Републици Српској, већ неколико пута смо то до сада навели, ова област је правно уређена Законом о културним добрима Републике Српске („Службени гласник РС“, 38/22) и пропратним актима (правилницима) (нпр. Правилник о археолошким истраживањима, „Сл. гласник РС“, бр. 114), као и другим релевантним прописима који се односе на просторно планирање, грађевинску дјелатност и заштиту животне средине. Поред националних закона, међународне конвенције, попут UNESCO Конвенције из 1970. године, имају кључну улогу у регулисању спречавања нелегалне трговине и незаконитог изношења културних добара.

Једно од најосјетљивијих питања у савременој археологији односи се на права власништва над археолошким налазима и питање репатријације, односно враћања културних добара у земље или заједнице њиховог поријекла. Спорови често настају када се значајни предмети налазе у институцијама које нису директно повезане са њиховим географским или културним поријеклом, често као посљедица колонијалних или других неетичких пракси из прошлости. У посљедњим деценијама све је већи број случајева у којима се музеји и државе одлучују на враћање артефаката или људских посмртних остатака, посебно у оквиру сарадње са аутохтоним заједницама. Репатријација није искључиво правно питање, већ и дубоко етичко питање које подразумева отворен дијалог, међусобно поштовање и признавање културних права свих укључених страна.

Најбољи примјер представљају Сједињене Америчке Државе чија су археолошка истраживања прожета специфичним етичким изазовима који су дубоко укоријењени у историји колонизације и односу према аутохтоном

становништву, а једно од најосјетљивијих питања тиче се третмана људских остатака аутохтоних народа, гдје се ископавање њихових гробних мјеста често доживљава као крајње непоштовање њихових културних и духовних вјеровања, супротстављајући се научним интересима и праву заједница на заштиту својих предака. Питање власништва и репатријације артефаката такође представља значајан етички проблем, с обзиром на историјско прикупљање предмета са археолошких налазишта без сагласности аутохтоних заједница. Закон о заштити и репатријацији гробаља америчких домородаца (NAGPRA) настоји да ријеши ово питање, али његова примјена је сложена и захтијева утврђивање културне повезаности и преговоре о враћању предмета. Власништво над артефактима пронађеним на приватној земљи додатно компликује етичку слику. Сарадња и консултације са аутохтоним заједницама постају све важнији аспект етичке археолошке праксе. Укључивање ових заједница у све фазе истраживања, уз поштовање њиховог знања и културних права, кључно је за избегавање неповјерења и сукоба. Успостављање равноправног партнерског односа је од суштинског значаја. Рјешавање ових етичких проблема у Америци захтијева континуирани дијалог, сарадњу и узајамно поштовање између свих укључених страна, уз превазилажење пуког придржавања закона и истинско уважавање културних права и осјетљивости аутохтоних народа, а тренутни резултат су многе празне витрине највећих америчких музеја због повлачења одређених артефаката (Native American Graves Protection and Repatriation Act (NAGPRA) of 1990).

Практичан рад и методологија у примјени

Након што смо се упознали са основним појмовима и теоријским основама археологије, ово поглавље служи као **практични водич** за њихову примјену на терену. Кроз детаљан преглед свих фаза, од планирања до публиковања резултата, циљ је да читаоца уведе у практичну методологију археолошких ископавања. Овај текст резимира све неопходне кораке и представља скуп практичних савјета који обезбјеђују да истраживање буде организовано, ефикасно и научно валидно. Резимирајући све претходно, можемо рећи да археолози користе дедуктивни научни приступ тако што прво формулишу хипотезе постављањем питања које се може провјерити посматрањем, тестирају хипотезе кроз прикупљање података посматрањем, те прихватају или одбацују исте на основу прикупљених података. Теоријски правци у археологији током 20. вијека поставили су основу за овакво научно засновано истраживање (Шошић Клинцић, 2015). Планирање истраживања осигурава да је једно археолошко истраживање организовано, ефикасно и валидно. Планирање археолошког истраживања свели смо на седам основних корака:

1. Формулисање истраживања треба да обухвати прије свега дефинисање истраживачког проблема. Врши се ради прецизирања истраживачког проблема, а његовим дефинисањем указује се гдје тражити археолошке податке и које врсте података прикупљати.
2. Реализација самог истраживања укључује аранжмане неопходне за спровођење теренског рада од добијања дозволе за спровођење теренског истраживања, (издаје се у складу

са Правилником о археолошким истраживањима РС, „Сл. гласник РС“, бр. 114), прикупљања средстава за финансирање истраживања, набавку опреме и материјала, као и окупљање чланова особља и потребне машинерије.

3. Прикупљање археолошких података вршимо лоцирањем и идентификацијом археолошких локалитета, површинским истраживањем, аеропроспекцијом или рекогносцирањем (тј. биљежење што више података о локалитетима без ископавања), које често укључује фотографисање, мапирање и површинско прикупљање артефаката, да би на крају стигли до самог археолошког ископавања.
4. Прикупљени археолошки материјал треба да се обради на терену или чим прије у музеју или институцији која је водила и надлежна је за радове. Обрада података укључује чишћење, нумерисање, каталогизацију, цртање, фотографисање и биљежење археолошких података.
5. Анализа података обично се спроводи у сталној лабораторији након завршетка теренског рада. Поједине анализе података укључују класификацију, технологију, функцију и сл. артефаката, хронологију тј. одређивање старости техникама апсолутног и релативног датирања, остатке фауне кроз идентификацију животињских врста (уколико има остатака животињских костију), остатке цвијећа кроз идентификацију доступних биљних врста, геолошке анализе седимената и др.
6. Интерпретација података настаје синтезом свих резултата прикупљања, обраде и анализе података у покушају да се одговори на оригинално истраживачко питање и води ка посљедњем кораку.
7. Публиковање резултата истраживања – објављивање омогућава да истраживања и њихови резултати буду доступни широј јавности, да се користе и поново тестирају од стране других стручњака и научника.¹¹

11

Напомињемо да је оваква систематизација истраживачког процеса у складу са савременим методолошким принципима у археологији (Вуковић, 2024).

Свако археолошко истраживање, без обзира на његов обим, почиње детаљним планирањем које осигурава ефикасност и валидност прикупљених података. Ова фаза обухвата два кључна корака: формулисање истраживачког проблема и реализацију самог истраживања. Први корак је прецизно формулисање истраживачког проблема. Ово укључује постављање специфичних питања на која се жели добити одговор, као што су: „Која је старост овог локалитета?“, „Каква је била друштвена организација заједнице која га је насељавала?“ или „Којим су се ресурсима служили?“ Дефинисање проблема усмјерава истраживање и одређује гдје тражити археолошке податке и које врсте података треба прикупљати. Такође, помаже у формулисању хипотеза које ће се касније провјеравати током теренског рада и анализе. Након дефинисања проблема, слиједи фаза реализације истраживања, која подразумева скуп практичних аранжмана неопходних за почетак теренског рада. Ово је кључна логистичка фаза која обухвата: добијање дозвола од надлежних институција у складу са законским прописима, попут Правилника о археолошким истраживањима РС; прикупљање средстава за покривање трошкова опреме, материјала, логистике и ангажовања особља; окупљање тима и набавка опреме (мистрије, лопате, сита) и специјализоване опреме (дронов, тоталне станице или магнетометар). У овој фази се спроводи и прелиминарно истраживање локалитета, које има за циљ да се прикупи што више информација без употребе ископавања, тзв. рекогносцирање, које укључује површинско истраживање, аеропроспекцију, (кориштење снимака из ваздуха), геофизичке методе (неинвазивне технике попут магнетометрије – слика 35) за детектовање аномалија испод површине тла. Најчешћи начин да археолози пронађу локалитете је једноставно да обилазе и пажљиво погледају тло. Порана поља, посебно након кишних олуја, често ће имати артефакте на површини. Слика бр. 34 приказује површинске налазе након завршеног орања, са најгорњег слоја археолошког локалитета на подручју Градишке. Пошто расподела артефаката и других материјала на површини може бити повезана са карактеристикама под земљом, важно је уочити локације и релативне учесталости материјала из површинских колекција. То се обично постиже помоћу мреже и пажљиво обиљежених кеса материјала. Након што се прикупе ове прелиминарне информације, добија се јаснија слика о потенцијалу локалитета и доноси се одлуке о постављању пробних сонда и даљем току ископавања.

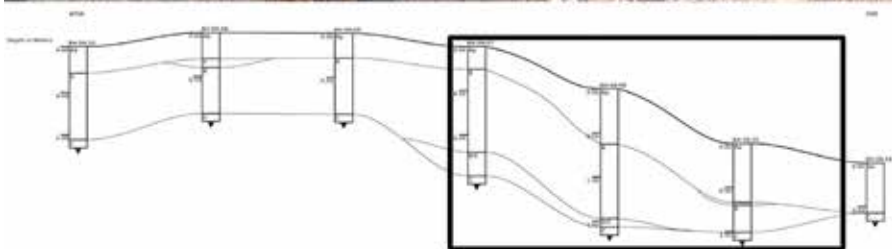
Слика 34: Керамика, I. откопни слој, Кочићево, 2012. година

Слика 35: Протонски магнетометар

Археолошко ископавање је истовремено и уништавање. То је јединствен процес који, за разлику од других научних истраживања, неповратно уништава свој извор података. Због тога је прецизно и систематско документовање сваког корака кључно (Гарашанин и Гарашанин, 1953). Оно што процес ископавања уништи мора се реконструисати из мапа, цртежа, образаца и теренских дневника. Трагове прошлих активности у земљишту често је тешко уочити, а саме карактеристике су прилично осјетљиве (Слика 36). У Републици Српској, како смо већ претходно навели, вођење стандардизоване документације је и законска обавеза. Ископавање се врши пажљиво, а алати су релативно једноставни: лопате, мистрије, ножеви и зубарске шпатуле, у зависности од нивоа потребне пажње. Основни принципи ископавања су мрежа, нивои ископавања. Прије почетка ископавања, поставља се мрежа са кочићима и ужетом, и она служи као основа за прецизно позиционирање сваког налаза. Ископавање се одвија по систематичним нивоима који могу бити природни или стратиграфски нивои (праћење слојева земље), производни нивои (фиксна дубина, нпр. 10 цм) или њихова комбинација. Једна од најбитнијих ствари током ископавања јесте да, када се наиђе на нешто, треба да се стане са радом. Не уклања се пронађени предмет, већ се пажљиво ископава око њега. Пошто се мали предмети, попут комадића разбијене керамике, костију и камених љуски могу лако одбацити, користе се сита направљена од жичане мреже у дрвеним оквирима за просијавање све растресите земље са ископавања. У зависности од потребног нивоа детаља, могу се користити различите врсте мрежа. Пошто љуљање сита може оштетити fine материјале, археолози обично задржавају узорак ископаног земљишта за пажљивије просијавање. Посебна врста просијавања назива се „флотација“ (Слика 37). Код ове методе, узорци ископаног земљишта стављају се у велику посуду са водом. Како материјали испливају на површину, вода се сипа кроз фина сита. Ова техника се показала посебно ефикасном за проналажење карбонизованих остатака биљака и сјемена, као и малих костију и фрагмената костију. Ови остаци су међу најважнијим за реконструкцију живота, тј. шта је ловљено, сакупљано, гајено.

Сваки налаз на локалитету има свој контекст, који укључује његов положај, однос са другим објектима и слојевима земље. Контексти могу бити карактеристике (непокретни остаци као што су темељи, огњишта, гробнице

Слика 36: Локалитет Кочићево, касни неолит, 2012. година

Слика 37: Машина за флотацију

– Слика 38, Дреновац, Србија) или артефакти (покретни предмети, као што су керамика, камене алатке, кости). Контексти – карактеристике, попут рупа за стубове или темеља кућа, помажу археолозима да реконструишу како су људи живјели. На примјер, рупе за стубове могу открити облик и величину некадашњих грађевина (Слика 39). Рупе за стубове често формирају препознатљиве шаре, што указује на то да ли је структура била кружна или квадратна, мала или велика. Ови контексти могу пружити вриједне информације о величини популације, коришћењу ресурса и друштвеној организацији. Људска сахрањивања такође представљају драгоцјен контекст, јер из костију и пратећих предмета можемо сазнати о исхрани, болестима и друштвеној организацији. У Сједињеним Америчким Државама, ископавање ових контекста се уназад неколико година сматра непоштовањем према мртвима, посебно од стране Индијанаца, те су у потпуности забрањена, а сви претходни проналасци повучени из музејских поставки (Слика 40). Из самих костију, антрополози могу да утврде пол и старост особе. Палеопатологија која се бави проучавањем древних болести, може дати корисне информације за идентификацију повреда и болести које су утицале на поједине скелете. Нове технике, као што је проучавање стабилних изотопа у костима, могу се користити за одређивање хемијских карактеристика хране коју је особа јела и реконструкцију аспеката њене исхране (Pandzic I., Vander Linden M., 2014; Pandzic et al, 2024). Ипак, важно је узети у обзир да физички остаци древних људи могу имати велики емоционални значај у садашњости, те се увијек морају третирати са достојанством и поштовањем.

Стратиграфија локалитета ипак представља један од најважнијих извора информација, и представља редослијед у којем су узастопни слојеви земљишта „сложени“ на локалитету. Стратиграфски контекст објекта може открити његову старост у односу на материјале који се налазе више или ниже у земљи. Такође, може указати на геолошке процесе који су утицали на локалитет током времена. Сукцесија стратиграфских нивоа може се протезати на неколико стотина или неколико хиљада година, у зависности од геолошких и културних процеса одговорних за њихово формирање и изложеност. Обично, у стратиграфској колони, најновији материјали су на врху, а најстарији материјали на дну. Материјали између могу се поставити релативним хронолошким редом. Међутим, постоје сложене ситуације таложења које могу

Слика 38: Археолошки локалитет Дреновац, Параћин, Србија

Слика 39: Локалитет Кочићево, слој са рупама за стубове, 2013 година

Слика 40: Маундвил (Moundville) археолошки парк,
Алабама, САД

резултирати обрнутом стратиграфијом, где су најстарији материјали заправо на врху. Археолог стога мора пронаћи независну потврду за релативну старост археолошких слојева. Стратиграфија се документује цртањем профила зидова ископавања, користећи Манселове карте боја земљишта за прецизно описивање боје и текстуре слојева, јер пружа стандардизоване чипове боја, референтне кодове и називе боја. Манселове карте су такође корисне за описивање боја артефаката и других археолошких материјала.

Артефакт је било који предмет који је произведен или измијењен људском активношћу. Постоји широк спектар материјала који могу постати предмети археолошких истраживања, а за разлику од контекста, артефакти се могу транспортовати са локалитета у лабораторију, гдје се анализирају кориштењем многобројних техника и поступака. Артефакти могу бити направљени од камена, костију, влакана, дрвета, глине, метала и мноштва других материјала. Најстарији и најчешће кориштени јесу камени (литички) предмети (Слика 40), а могли су се модификовати напјерним или ненапјерним ломљењем, као што су окресивање или одбијање, те су могли бити кориштени као стругачи и/или ножеви, стрелице, сјекире и сл. Камени артефакти могу бити посебно корисни за откривање информација о коришћењу ресурса, посебно када су направљени од материјала који није био локално доступан као нпр. опсидијан (вулканско стакло). Друга од најбитнијих и најчешћих сировина за израду артефаката је глина за израду грнчарије (Слика 41). Једном печена, изузетно је издржљива и може трајати хиљадама година у одличном стању, а величина, стил и техничке карактеристике могу открити мноштво информација о периоду израде укључујући детаље о нивоу технологије, друштвеној организацији, обрасцима егзистенције и ритуалним активностима. Откриће драгоцјених артефаката, попут оних направљених од злата, изузетно је ријетка појава у археологији. Њихово проналажење може бити прилично узбудљиво, али заправо нису толико вреднији од других материјалних остатака за реконструкцију људске активности у прошлости.

Након ископавања, прикупљени материјал се преноси у лабораторију гдје се врши обрада података, која укључује чишћење, нумерисање, каталогизацију и цртање. Слиједи њихова анализа, која се спроводи у сталној лабораторији и обухвата класификацију артефаката, одређивање њихове старости (апсолутним и релативним датовањем), као и анализу животињских и биљних остатака. Интерпретација података представља синтезу свих резултата са циљем да се одговори на оригинално истраживачко питање. Најважнији корак у цјелокупном процесу је публиковање резултата истраживања. Објављивање омогућава да истраживања и њихови резултати буду доступни широј јавности и стручној заједници, чиме се доприноси колективном знању о прошлости.

Слика 41: Бифацијално ретуширани листолики шиљак средњих димензија, Клашнице, Лакташи, 1983, инв. Бр. RB 5, средњи палеолит

Слика 42: Материјал са археолошких истраживања „Палеолит сјеверне Босне“

Закључак

Археолози имају три главна циља, а то су реконструкција историје културе кроз разумијевање дистрибуције археолошких остатака кроз вријеме и простор, реконструкција прошлих животних начина која се настоји постићи утврђивањем понашања у прошлости кроз материјалне остатке те објашњавање процеса промјена култура, тј. да се покуша разумјети и објаснити како и зашто су се културе мијењале и мијењају кроз вријеме. Методологија прикупљања и избора података својствена је само археологији и археолозима, док се у доношењу археолошког закључка и интерпретације већим дијелом „посуђују“ теорије из других дисциплина које се онда прилагођавају археолошком материјалу (Шошић Клинцић, 2015: 8). Методологија археолошких истраживања представља основу сваког озбиљног и одговорног археолошког рада. Она не само да дефинише кораке који воде од првобитне идеје до интерпретације прошлости, већ поставља и етичке и научне оквире у којима се тај рад одвија. Пут од првог уочавања археолошког потенцијала, преко теренских ископавања, до анализе, тумачења и презентације налаза, сложен је процес који захтијева стручност, систематичност и сарадњу више дисциплина. Савремена археологија више није усмјерена искључиво на прикупљање предмета, већ на разумијевање процеса, контекста и динамике људских заједница у прошлости. Методолошки приступ томе даје неопходну структуру – од техничких аспеката ископавања, преко обраде података, до критичке анализе и етичке рефлексije. Истовремено, археолози данас дјелују у све комплекснијем друштвеном и правном окружењу. Очекује се да поштују културне вријед-

ности, сарађују са заједницама и институцијама, и да своја сазнања учине доступним јавности. Управо из тог разлога, познавање и примјена методолошких принципа није само академски захтјев, већ и професионална и друштвена одговорност.

Кроз претходна разматрања, покушали смо обухватити кључне аспекте археолошког процеса, од планирања и теренског рада, преко стратиграфских анализа и специјализованих метода ископавања, до анализе налаза и етичко-правног оквира. Сумирајући, можемо истаћи да свако археолошко истраживање почиње од темељне припреме и планирања, а теренски рад захтијева прецизност у документацији и евидентирању. Стратиграфија је кључна за хронолошко разумијевање локалитета, док специјализоване методе одговарају различитим типовима археолошких контекста. Анализа налаза је сложен процес који укључује класификацију, лабораторијске анализе, датирање и контекстуализацију, што омогућава реконструкцију прошлости. Етичка и правна одговорност су неодојиви дијелови савремене археологије, наглашавајући поштовање насљеђа, сарадњу са заједницама и придржавање законских прописа.

Иако се бави прошлошћу, веома нас интересује будућност археолошких истраживања, јер је несумњиво да ће она бити обликована напредком технологије која ће значајно промијенити приступе теренском раду и анализи података. Интердисциплинарни приступи постају све важнији, подразумевајући сарадњу са другим научним дисциплинама попут биоархеологије, геофизике, хемијске анализе и информационих технологија јер комбиновање различитих метода омогућава археолозима да стекну дубље разумијевање културних и друштвених процеса у прошлости. Све је израженија употребу неструктурних метода попут лидара, геофизичких снимања и даљинске детекције које омогућавају прецизно картирање и разумијевање налазишта прије самих ископавања. Такође, значајан је развој дигиталних алата за документовање, 3D моделирање и анализу пронађених налаза уз примјену технологија попут 3D скенирања, географских информационих система (ГИС) и виртуелних реконструкција, које омогућавају стварање прецизних дигиталних репрезентација локалитета, што значајно побољшава планирање и презентацију археолошких налаза. Нови методи датирања и лабораторијске анализе, укључујући радиокарбонско датирање, термолуминисценцију, дендрохроно-

логију и анализе изотопа, наставиће да напредују, пружајући све прецизније и разноврсније технике за одређивање старости налаза. Управљање великим количинама података (Big Data) постаје све важније, те се развијају методе за ефикасно управљање, анализу и интерпретацију све веће количине података прикупљених током ископавања и лабораторијских анализа. Коначно, истражује се примјена вјештачке интелигенције (AI) и машинског учења, са потенцијалом за аутоматизацију одређених задатака у анализи налаза, препознавању образаца и предвиђању локација нових налазишта. Повећана пажња посвећује се конзервацији на терену и одрживости, са циљем минимализације утицаја на локалитет и његов контекст, као и развоја методологија које осигуравају дугорочну заштиту археолошког наслеђа. Будућност археологије такође лежи у вишејезичном и интеркултуралном дијалогу, који подразумева сарадњу са локалним заједницама, међународним институцијама и музејима, као и укључивање нових и иновативних метода презентације археолошког наслеђа широј јавности.

Неопходно је улагати у обуку и едукацију младих стручњака, усмјеравајући њихово образовање на практичну примјену савремених технологија, критичко размишљање и етичке аспекте археолошког рада. Потребно је развијати методологије заштите које ће омогућити бољу заштиту налаза и очување локалитета, посебно у урбаним и индустријским зонама. Археолошке методе треба да интегришу савремене технологије за бољу визуализацију и разумијевање локалитета, укључујући виртуелне репрезентације, 3D моделе и дигиталне алате за дистрибуцију археолошког наслеђа. Активно учешће у међународним и националним мрежама и пројектима омогућиће размјену искустава, знања и технологија, доприносећи новим приступима и методама у истраживањима. Завршно, археологија ће наставити да се развија, али основни принципи стриктности, етике и посвећености истраживању остаће темељ свих будућих истраживања и открића. С тим у вези, надамо се да ће ова публикација служити као водич и подстицај будућим археолозима да развијају критичко мишљење, усавршавају технике истраживања, а прије свега – да се са поштовањем односе према наслеђу које проучавају. Прошлост није само збир остатака, већ дио идентитета, меморије и искуства човјечанства – а улога археолога је да је открива, тумачи и преноси с пажњом и одговорношћу.

Основни појмови (за лакше разумијевање текста)

Да би се разумјели археолошки процеси и методи, неопходно је усвојити основне појмове који се стално користе у стручној литератури и пракси, а посебно у законодавству:

Антиквитет – предмет који има умјетничку, историјску, естетску или културолошку вриједност, риједак је и аутентичан и старији је од 100 година, а изузетак чине млађи предмети који имају изузетан значај на основу историјских или умјетничких карактеристика

Артефакт – преносиви предмети (покретно културно добро) чији је облик створен или модификован људском активношћу (нпр. врхови пројектила, грнчарске посуде, алатке, оружје, накит). Артефакти задржавају свој изглед након што их археолог извади из земље.

Археолошки резерват – просторно ограничено подручје које садржи археолошке остатке из даље прошлости, укључујући и локалитете на којима још нема видљивих остатака на копну или испод воде, чије је ископавање и истраживање остављено будућим генерацијама.

Валоризација – систем мјера стручног и научног вредновања својстава, особености и значаја добра, ради утврђивања статуса културног добра.

Географски информациони систем (ГИС) – рачунарски систем који служи за прикупљање, чување, манипулацију, анализу, управљање и презентацију свих врста географских података како би омогућио свеобухватну анализу и презентацију просторно референцираних информација.

Екофакт – неартефактни материјални (природни) остаци који нису директно створени или модификовани људском активношћу, али имају археолошки и/или културни значај и пружају информације о прошлом људском понашању (нпр. животињске кости, седимент, сјеменке, полен).

Контекст – положај и однос археолошког налаза унутар простора и времена; кључан за интерпретацију. Такође непрениосиви артефакти који се не могу уклонити из земље без промјене или уништавања њиховог првобитног облика (нпр. кућне јаме, сахране, огњишта).

Копија – имитација културног добра или његовог препознатљивог дијела, без обзира на врсту материјала, технику израде и величину у односу на оригинал.

Културни слој – наслага настала људском активношћу, која садржи артефакте и структуре.

Културно наслеђе – скуп добара наслијеђени из прошлости које људи препознају као одраз и израз својих вриједности, вјеровања и традиција, која су у сталном процесу еволуирања, укључујући и све аспекте њихове околине који произлазе из међусобног дјеловања људи и природе у времену, независно од власништва.

Локалитет – просторни кластери артефаката, карактеристика и екофаката. Локалитети идентификују гдје су људи насељавали одређени предео (нпр. Пећина Растуша, Винча, Гласинац).

Педографске индикације – разлике у боји земљишта које могу указивати на присуство закопаних објеката чак и када нема

вегетације. На примјер, тамније мрље могу указивати на старе јаме пуњене органским материјама, док свјетлије траке могу указивати на остатке рушевина или дренажних система. Ове разлике су често видљиве и након пољопривредних радова, када дубоко орање избаци на површину дијелове закопаних структура, узрокујући деколоризацију тла.

План управљања – инструмент заштите којим се обезбјеђује боља физичка заштита, спречавање, ублажавање и контролisanje фактора који могу угрозити културно добро, побољшање промоције и одрживог коришћења у складу са намјеном и прописаним мјерама заштите.

Примарни и секундарни контекст – да ли је налаз остао на мјесту гдје је коришћен (примарни) или је помјерен (секундарни).

Ревалоризација – систем мјера стручног и научног вредновања својстава, особености и значаја културног добра, ради провјере статуса културног добра.

Регион – највећи дефинисани просторни кластери археолошких података. Региони могу бити географски, еколошки или културни концепт. Дефиниција региона омогућава археологу да истражи шири спектар прошлих активности које се протежу изван једног локалитета (нпр. Посавина, Велики басен, Југозапад).

Случајни археолошки налаз – налаз који је пронађен приликом грађевинских, пољопривредних или било којих других радњи на површини земље, у земљи или у води, које нису вршене са намјером да се лоцирају и пронађу археолошки налази.

Сонда – мања истраживачка јединица, коришћена за утврђивање стратиграфије и потенцијала налазишта.

Стратиграфија – проучавање наслага земљишта (слојева) у

циљу разумијевања хронолошког редослиједа догађаја.

Сциографске индикације – разлике у боји тла, у рељефу.

Типологија – класификација предмета по облику, функцији или стилу ради хронолошке и културне анализе.

Тотална станица (позната и као EDM, транзит, теодолит, инструмент) – геодетски инструмент који може да мјери хоризонталне и вертикалне углове, нагиб и хоризонталне и вертикалне удаљености. Тотална станица је један дио опреме који археолози користе да би знали своју позицију у тродимензионалном простору. Мјерења која биљежи тотална станица производе вриједности x , y и z . X -вриједност представља сјеверну координату, y -вриједност представља источну координату, а z -вриједност представља надморску висину.

Умјетнина – умјетничко дјело ликовне или примијењене умјетности.

Фазе ископавања – серија поступака од откривања до анализе и публиковања налаза.

Фитолошке индикације – разлике у вегетацији, заснивају се на чињеници да биљке реагују на промјене у земљишту, нпр. биљке могу брже и бујније расти изнад старих јама богатих органским материјама (попут ђубрива или смећа), или спорије и слабије изнад чврстих структура попут зидова или калдрме, јер им недостаје земље и влаге. Ове разлике стварају видљиве шаре у житу, трави или другим културама.

Фотограметрија – метода која помоћу низа фотографија снимљених из различитих углова ствара прецизне 3D моделе објеката или терена. У археологији се користи за брзу и детаљну документацију ископавања, 3D моделовање артефаката, реконструкцију налазишта и виртуелне презентације, значајно унапређујући њено документовање и разумијевање прошлости.

Хидрографске индиције – разлике влажности на локалитетима.

3Д моделовање – представља стварање дигиталних, тродимензионалних модела објеката или простора помоћу софтвера. У археологији, 3Д моделовање омогућава прецизну документацију, анализу и реконструкцију артефаката и налазишта, те њихову интерактивну презентацију широј публици.

Литература

- Алексић, А. 2023. “Заштита археолошког наслеђа, просторно планирање и развој у Србији”. У Превентивна археологија и заштита археолошког наслеђа. Зборник радова тематске сесије Секције за заштиту археолошког наслеђа, XLIV Годишњи скуп САД-а, Параћин, 2021. година, уредник Александар Алексић, 211–241. Ниш: Српско археолошко друштво и Завод за заштиту споменика културе Ниш.
- Babits, L.E. 2012. ‘The Oxford handbook of maritime archaeology’, *CHOICE: Current Reviews for Academic Libraries*, 1 March, p. 1309. (Accessed: 20 May 2025).
- Banning, E. B. 2000. *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge, University Press.
- Banning, E. B. 2002. *Archaeological Survey*. New York: Springer
- Barker, P. 2000. *Tehnike arheološkog iskopavanja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Barker, P. 2004. *The Archaeology of Death and Burial*. Routledge.
- Binford, L. R. 1962. Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28(2): 217–225
- Blegen, C. W., Boulter C. G., Wace A. K., and Palmer E. L.. *Troy: Excavations Conducted by the University of Cincinnati, 1932-1938*. Princeton University Press.

- Bowens, A. 2009. *Underwater Archaeology, The NAS Guide to Principles and Practice*. Malden and Oxford: Nautical Archaeological Society and Blackwell Publishing
- Childe, V. G. 1951. *Man Makes Himself*. New American Library.
- Црнобрња, А. 2020. Како сачувати археолошко наслеђе: приручник за локалне самоуправе, планере, доносиоце одлука и друге заинтересоване. Београд: Српско археолошко друштво.
- Drewett, P. L. 1999. *Field Archaeology: An Introduction*. London: UCL Press
- Droop, J. P. 2010. *Archaeological Excavation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Џонсон, Метју. 2008. Археолошка теорија. Београд: Клио. – Превод утемељеног уџбеника *Archaeological Theory: An Introduction* (M. Johnson, 1999)
- Ford B. Donny L. H. and Alexis C. (eds). 2013. *The Oxford Handbook of Maritime Archaeology* (2013; online edn, Oxford Academic, 18 Sept. 2012)
- <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199336005.001.0001> (accessed 31 May 2025).
- French, C. 2022. *Human Transformations of the Earth*. Oxford: Oxbow
- French C. and Rajkovača T. 2022. The Use and Importance of Geoarchaeology in Archaeological Prospection, Management, and Curation with two Case Studies from the Balkans”. In *STEM in Heritage: Procedures, Methods, and Teaching*, edited by Jasna Vuković, 109–124. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy. Friedman, Richard A., Ana Sofaer, and Rob
- Гарашанин, М., Гарашанин Д. 1953. Приручник за археолошка ископавања. Београд: Публицистичко издавачки завод „Југославија“
- Gibbon, G. 1989. *Explanation in Archaeology*, Blackwell, Oxford.
- Green, H. L. 1997. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press.

- Handzic, M. and Pandzic, I. 2023 Digital Archaeology in Bosnia and Herzegovina: Current State and Future Challenges, *Internet Archaeology* 63. <https://doi.org/10.11141/ia.63.3>
- Harris, E. 1989. *Principles of Archaeological Stratigraphy*. London: Academic Press.
- Hodder, I. & Orton, C. 1976, *Spatial Analysis in Archaeology*
- Hodder, I. 1991. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press
- King, F. Thomas. 2013. *Cultural Resource Laws and Practice (Heritage Resource Management Series)* 4th Edition, AltaMira Press
- King, F. Thomas. 2016. Section 106 of the U.S. National Historic Preservation Act: A Summary
- Korfmann, Manfred O. 2004. *Troia: Resümee der Ausgrabungen von 1988–2003*. Philipp von Zabern, 2004.
- Korfmann Manfred O. (Hrsg.). 2006. *Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2006
- Lucas, G. 2005. *The Archaeology of Time*. London: Routledge.
- Lucas, G. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mirecki, P. A., & Meyer, M. W. 2002. *Magic and ritual in the ancient world. [s. l.]*: Brill, 2002. ISBN 1417516135.
- Muckelroy, K. 1980. *Archeology under water: an atlas of the world's submerged sites. [s. l.]*: McGraw-Hill, 1980. ISBN 0070439516. (Acesso em: 20 maio. 2025).
- Müller, J., & Schmitt, M. 2012. *Archaeological Ethics: Theoretical Perspectives and Practical Considerations*. Springer.
- Olsen, B. 2002. *Od predmeta do teksta*, Geopoetika, Beograd.
- Палавестра, А. 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.

- Palavestra, A. 2020. Usamljeni arheolog. Terenski metod Miloja M. Vasića. Beograd: Filozofski fakultet
- Панџић И. 2014. Археолошки дневник палеолитских истраживања, Музеј Републике Српске, Бања Лука, 2014
- Панџић, И, 2014. „Културне везе неолита Босне и Херцеговине са неолитом сусједних подручја“, Филозофски факултет Бања Лука, Коместрафика Бања Лука, 2014.
- Панџић И, В. Линден М. (уред.), „The Neolithic site of Kočićevo in the lower Vrbas Valley (Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina): report of the 2009-2014 field seasons“ (превод: Неолитски локалитет Кочићево у долини ријеке Врбас (Република Српска, Босна и Херцеговина), Филозофски факултет Бања Лука, Бања Лука, 2014.
- Pandzic, I. 2018. Експлоатација соли током енеолита у *Поврајшак у њрошлост*, *Бакарно доба сјеверне Хрватске*, Археолошки музеј Загреба, Факултет за хуманистику Универзитет у Загребу, Археолошки музеј Осијек, Загреб, 2018, стр. 325 - 337
- Pandzic, I., Perić, S. 2019. Preliminary report of archaeological research at the Kastel site in Banja Luka in 2019, *Studia Universitatis Hereditati*, Letnik 8 (2020), Številka 1, Kopar, Slovenia 51-62
- Панџић, И., 2021. Преглед археолошких истраживања од каменог доба до средњег века Јавне установе Музеј Републике Српске Бања Лука, Музеји, 8/2021, Српско музејско друштво, Београд, 2021, 169-191
- Pandzic I. 2022. Overview of the work of the PI Museum of the Republic of Srpska Banja Luka (2010-2022), *Collection of works Republic of Srpska - position, history, identities, number 1*, Republic Center for Research on War, War Crimes and Search for Missing Persons, Banja Luka, 2022, 181-199
- Pandžić I., Dervišević, R., Šarac, B. 2024. Salt detection in Neolithic pottery from Gornja Tuzla, BH, *Quaternary Science Reviews*, Volume 330, 2024, 108526, ISSN 0277-3791 <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2024.108526>

- Petros, C., Tonko, R., & Ivana, P. (2024). A provenance investigation on Middle–Upper Palaeolithic chipped chert tools from North Bosnia. *Geoarchaeology*, 1–24. <https://doi.org/10.1002/gea.22020>
- Pollard, T., & Bray, D. 2007. *Archaeological Fieldwork: A Practical Guide*. Routledge.
- Правилник о обрасцима, садржају и начину вођења документације о археолошким ископавањима и истраживањима Републике Српске, 76/14
- Правилник о археолошким истраживањима Републике Српске Сл. гласник РС, бр. 114/23
- Рајковача, Т. и Еплби, Ј. 2015. Кратки приручник за археолошка ископавања. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци/Филозофски факултет.
- Рајковача, Т. 2019. Оквири и перспективе развоја превентивне археологије у Босни и Херцеговини и Србији. Београд: Институт за археологију.
- Renfrew C, Boyd MJ, Morley I, eds. 2015. Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World. In: *Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World: "Death Shall Have No Dominion."* Cambridge University Press; 2015 (Acesso em: 20 maio. 2025.).
- Renfrew, C. Bahn P. 2016. *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*. London: Thames and Hudson
- Schiffer, M. B. 1987. *Formation Processes of the Archaeological Record*. University of New Mexico Press.
- Schliemann H. 2010. *Trojanische Altertümer: Bericht über die Ausgrabungen in Troja* (1874) (reissued by Cambridge University Press, 2010. ISBN 978-1-108-01703-9)
- Schliemann H. 2010. *Troja und seine Ruinen* (1875). Translated into English as *Troy and its Remains* (1875) (reissued by Cambridge University Press, 2010. ISBN 978-1-108-01717-6)
- Schliemann H. 2010. *Bericht über de Ausgrabungen in Troja im Jahre 1890* (1891) (reissued by Cambridge University Press, 2010. ISBN 978-1-108-01719-0).

- Smith, C. S. 2005. *The Nature of Archaeological Evidence: Theoretical and Practical Approaches*. Oxford University Press.
- Srejskić, D. 1996. Arheološki leksikon. Beograd: Savremena administracija.
- Šošić Klindžić, R. 2015. Uvod u teorijsku arheologiju - stvaraoци i pravci u 20. stoljeću, Filozofski fakultet u Zagrebu, FF-press, Zagreb
- Težak-Gregl, T. 2011, Uvod u prapovijesnu arheologiju, Leykam International, Zagreb.
- Trigger, Bruce G. 2006. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press
- Vander Linden, M., Pandžić, I. and Orton, D. 2014. New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina (Нови радиокарбонски датуми неолита Босне и Херцеговине), Годишњак балканолошког института, Центар за балканолошка испитивања АНБих 43, Сарајево, 2014. година: 7-34
- Vračar J., Pandzic, I. 2020. Врбаски мач у камену; Прича о бањалучком Ексакалибуру, Музеј Републике Српске Бања Лука, 2020, стр. 6-18
- Vukadinović, M. 2011. Primena geofizike u arheologiji. Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo i Narodni muzej Kraljevo.
- Vuković, J. 2017. Studije keramike. Teorija i metodologija u analizama грнчарије u arheologiji. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vuković J. 2024. Osnove metodologije arheoloških istraživanja, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Закон о културним добрима Републике Српске, Службени гласник Републике Српске бр. 11/95, 104/08, 90/20, 38/22, 102/22.
- Закон о култури Републике Српске. Службени гласник Републике Српске бр. 66/18
- White T. D., Black M. T., Folkens P. A. 2011. *Human Osteology*, 3rd Edition, Academic Press, 2011

A portrait of Dr. Ivana Pančić, a woman with curly brown hair, wearing a black turtleneck and a dark blazer. She is looking directly at the camera with a slight smile. Her hands are clasped in front of her. The background is a dark, textured grey.

Др Ивана Панчић докторирала је на Одсјеку за археологију Филозофског факултета Универзитета у Љубљани, Словенија, на тему „Со током неолита на територији Босне и Херцеговине“. Магистрирала је на Одсјеку за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (2010), а дипломирала на Одсјеку археологије и историје (смјер Археологија и историја умјетности) Филозофског факултета Националног и каподистријског Универзитета Атине у Грчкој (2004) као стипендиста Грчке владе. Од новембра 2006. године запослена је на неодређено вријеме у Музеју Републике Српске на мјесту кустос/виши кустос археолог, референт за праисторију (камено доба), а од октобра 2007. године као спољни сарадник – асистент и виши асистент на Одсјеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци на предметима Археологија и Музеологија.

Говори грчки, енглески и њемачки језик. Једна је од оснивача Друштва археолога Републике Српске Бања Лука и члан Српског археолошког друштва (Београд), Матице српске Нови Сад и Друштва чланова Матице српске за Републику Српску Бања Лука, те ИЦОМ-а БиХ. Руководилац је и учесник неколико завршених и текућих међународних пројеката, учесник бројних ископавања и семинара у земљи и региону. Удата, мајка двоје дјеце.